

ՀԱՏՈՐ ԶՈՐՐՈՐԿ

(1065 թ. = 1654 թ.)

Սկյուդարից դեպի արևելք — Ռակբե (Մալաթիա) — էրզանի — Դիարբեքիր — (Կարա Ամեդ) — Մարդին — Միաֆարկին — Բաթմանի կամուրջ — Հազո — Բիթլիս — Վան — Վանա ծովը — Դատվանի մոտ ուղտերի քարավանի քար կտրած մնացորդները — Ախլաթ — Ադիլջեվազ — Սիփանա սարը — Արճեշ — Բերկրի — Ամիկ — Վանա բերդը:

Ռակբե բերդի. ալսիմֆն՝ Մալաթիայի բերդի բնութագիրը: Ռումի երկրումն է և ումենրի լեզվով Ռակբե է կոչվում: Նախկինում, երբ վեհափառ Յունիսը՝ Մուսուլ քաղաքում է եղել, նրա ուսմունքով հավատացյալ դարձած Ռակբե անունով կայսրը, հավանելով այս Մալաթիայի վայրի ջուրն ու օդը, այնտեղ մի բերդ է կառուցում, որը մի մեծ քաղաք է դառնում: Հետո մելիքից-մելիքի անցնելով, վեհափառ Մարդարեի դարում գտնվում է արդարասեր Նեշիրվանի իշխանության ներքո: Հարուն-էլ Ռաշիդը մի քանի անգամ պաշարել է Մալաթիան, չի կարողացել գրավել այն և ետ է վերադարձել... Մի խոսքով ժամանակի ընթացքում Մալաթիայի համար հազարավոր կռիվներ են տեղի ունեցել: 476 (1083—84) թվականին Ռումի երկրի վրա ոտք դնող սուլթան Ալայնդդինը գրավելով Մալաթիան նրա բերդը հողին է հավասարեցնում: Հետո Դանիշմենդի էմիրներից մեկը՝ Մուհամմեդ բին-Դանիշմենդ բին-Մելիք Ղազին, այստեղի օդն ու ջուրը հավանելով 583 (1187) թվականին մի մեծ բերդ է կառուցում, որը մինչև հիմա կանգուն է: Հետագայում նորից շատերի ձեռքն է անցնում: Դիարբեքիրի ու Մարաշի իշխողները պայքարել են «Մալաթիան իմն է, քոնն է» ասելով, իսկ Դիարբեքիրի քրդերն ապստամբվել են և օսմանյան երկրներից սկսել են կողոպտել ու թալանել Ամասիան ու Սվազը: Ի վերջո, երբ այս ծանր դրության մասին լուր է հասնում Բրուսայում գտնվող [սուլթան] Յըլդըմ

խանին, նա կայծակի (յըլղըրմ) արագությամբ գալիս է 30.000 զին-
վորով պաշարում Մալաթիան և 800 (1397) թվականին գրավում
այն: Հետագայում չկարողանալով գրավել Ամասիան, Թիմուրը վե-
րադառնում, գրավում է Մալաթիան և դարձնում է ձմեռանոց...
Այնուհետև այս քաղաքը նորից օսմանցիների ձեռքն է անցնում և
(սուլթան) Սուլեյման խանը այնտեղ աշխարհահամար է կատա-
րում:

Ներկայումս Մարաշի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն
է: Ըստ օրենքի բեյի կայսերական խասը 500 հազար ակչե է: Կա-
ռավարում է 500 զինվորով և տարեկան 80 քիսե եկամուտ է ստա-
նում: Ունի 7 զեամեթ և 276 թիմար: Զեամեթը ջեբելունների հետ
միասին 800 զինվոր ունի, որոնք պատերազմի են գնում փաշայի
դրոշակի տակ: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի և յուզբաշի: Նահիյեները
քրդական և թուրքմենական գյուղեր են: Այս գյուղերից կադին, օ-
րենքի համաձայն, տարեկան 20 քիսե եկամուտ է ստանում...

[Մալաթիա] կոչվելու պատճառը: Աջեմները այս քաղաքը ան-
վանում են էսփոզան, թուրքմենները՝ Մալի-աթիյե, արաբները՝
Մալաթիա, հույների լեզվով՝ Ռակբե, պատմագիրները Դարի-Ռակ-
բեն են կոչում: Այս քաղաքի առաջին հիմնադիրը եղել է Ռակբե
անունով կայսրը: Հետագայում շենացրել է նրա էսփոզան անունով
աղջիկը: Այս աղջիկը իր հոր հետ միասին թաղված է պարտեզում,
մի քարայրում:

Մալաթիա բերդի նկարագիրը: Քաղաքը շորս կողմից շրջա-
պատված է լեռներով, հարավից էսփոզան լեռներն են: Այստեղից
բազմաթիվ վճիտ ջրեր են հոսում: Այդ լեռների միջև փոքր բլուր-
ներ և ձորեր կան: Մալաթիան գտնվում է մի ընդարձակ հովտում,
Դեյրի Մեսիհ² գետի կամրջի մոտ, սրբատաշ քարերով կառուցված
հնդանկյունի մի բերդ է: Այդ արագահոս գետակը զարնվելով բեր-
դի պատերին, հոսում է հյուսիսից և 5 ժամյա հեռավորություն անց-
նելով, խառնվում Եփրատ գետին: Սկիզբ է առնում էսփոզան լեռ-
ներից և փոքր վտակ է: Բերդի ներսից ժայռերի միջով դեպի գետն
իջնող ջրի ճամփա կա: Պաշարման դեպքում պաշարվածները ջրով
ապահովվում են այս ճանապարհով: Բերդը կառուցված է ցածրա-
դիր վայրում...

Մալաթիան ունի 5265 փայտաշեն և ավազանիի ու երևելիների
ճրկհարկանի քարաշեն տներ: Բոլոր տները ունեն այգիներ, պար-
տեզներ և ծածկված են մաքուր հողով: Այդ բազմատեսակ և բարե-
շեն տները զարդարում են մեծ վարոշը: Ռաբաթի շուրջը բերդի պա-
տեր չկան, բայց ամուր դռներ կան, որոնք գիշերները փակվում են:

177

Մալաթիայում 32 թաղ կա, որոնցից նշանավոր են էսքի Ջյումրը, Ջամիի Քեբիրի թաղերը... 7 հայկական թաղեր կան: Հրեաներ չկան... Ավագանիի և ազնվականների 11 ապարանքներ կան, որոնցից ամենաշքեղը փաշայի ապարանքն է... Ունի բարեշեն և հարուստ շուկա, բայց Շամի և Հալեպի նման քարաշեն խանութներ չունի:

Օղը հիանալի լինելու պատճառով տղամարդիկ ընդհանրապես ամրակազմ են և ապրում են վաթսուն-յոթանասուն տարի: Նրանց ատամները շատ լավ են պահպանվում: Անդամ հասակ առածները կարմրագույն են և շատ առողջ... Բայց որովհետև լեռնային երկիր է, Քուրդիստան է, գեղեցկուհիներ չկան:

Խոսում են քրդական և թուրքմենական բարբառներով:

...Այստեղ յոթ եկեղեցի կա: Ամենամեծը էսփողանի մոտ զրտնըվող Մեսիհի³ եկեղեցին է, որը կառուցված է բարձր լեռան վրա: Նրա կողքից հոսում է լեռներից իջնող մի գետակ: Աջ և ձախ կողմերում էսփողանի այգիներն են:

Հացահատիկներն ու բերեւեր: Ունի 7 տեսակի խոշոր հատիկներով ցորեն: Հարգի են նաև գարին, բամբակը և խոտաբույսերը: Արհեստներից զարգացած է սպիտակ թելի, սպիտակ բեղի արտադրությունը:

...Բնակչության մեծ մասը զբաղվում է այգեգործությամբ: Նրանք ապրում են այգիների բազմատեսակ բերքերով: Մի մասն էլ պարապում է բամբակագործությամբ: Բոլորը արհեստավոր և աշխատավոր մարդիկ են:

Մալաթիայում 7800 այգի և 600 բանջարանոց կա, բոլորը արձանագրված են սիջիլում:

Մալաթիայի չորս կողմից 17 գետեր են հոսում. Թոխմա գետը, Թեկ գետը և այլն:

Մալաթիայի էսփողանի այգիները, օդն ու ջուրը, պտուղների անսահման առատությունը, անհամեմատ ավելի գերադասելի են... Պտուղներից աչքի են ընկնում ծիրանի տեսակները. մեկ հատը կըշռում է 40—50 տիրհեմ... 80 տեսակի բարձրորակ խնձորներ կան, ամենահայտնին Գյւր-սուի խնձորն է, որի մեկ հատը մի կիյա⁴ է կշռում: Հայտնի է նաև Բեյ-արմուտին [տանձը], Ստամբուլի այաններն ու երևելիները Մալաթիայից մեծ քանակությամբ տանձենու ճյուղեր են բերել տալիս, պատվաստում են տեղական ծառերի վրա ու Մալաթիայի տանձ են ստանում:

Մալաթիայի խնձորները յուրահատուկ գույն և անուշահոս

բուրմունք ունեն։ Մի տան մեջ եթե 5—10 հատ խնձոր լինի, նրանց անուշահոտ բուրմունքից մարդ կզմայլվի... Այդ խնձորներից նվերներ են ուղարկում զանազան վիլայեթների այաններին, երևելիներին ու փառիշահներին։ Սերկելիները նույնպես բազմատեսակ են. հատը մի կիյա է կշռում։ Մալաթիայի խաղողից ոչ մի երկրում չկա...

Երբ սկսվում է գարունը, Մալաթիայի բնակիչները, մեծ ու փոքր այան ու աղքատ, բոլորը քաղաքից քոչում են էսփողանի այգիները։ Քաղաքում մնում են միայն օտարականները, վաճառականները և մոտ 300 պահապաններ։ Վերջիններս իրենց լապտերները վառած գիշերները քաղաքում պահապանություն են անում և եթե ոճրագործ մարդիկ են բռնում, առանց խնայելու սպանում են, քանի որ նրանք իրենց ձեռքում ունեն նախորդ սուլթաններից տրված որոշակի հրահանգներ...

Էվ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է նաև Մալաթիայի ղրոսավայրերը և ուխտատեղիները։

(էջ 7—20)

* * *

Մալաթիայից Էվ. Չելեբին եփրատ գետի եզերքով անցնում է մի շարք գյուղերով և հետո կանգ առնում էրզանիում։ Այստեղից ուղևորվում դեպի Դիարբեքիր։

Կարա-Ամեդ բերդի, այսինքն Դիարբեքիր ֆաղափի նկարագիրը։ Բազմաթիվ կարծիքներ են դրի առնված Դիարբեքիր կոչվելու մասին։

Երբ վեհափառ Յունիսը ապրել է հին Մուսուլում, կոչ է արել այդ երկրի ժողովրդին ընդունելու իսլամական հավատը, սակայն ոչ ոք չի ընդունել այն և այդ պատճառով նա շատ է վշտացել և անիծել է Մուսուլի ժողովրդին, որից հետո [քաղաքը] ավերակ է դարձել։ Այդտեղից նա դալիս է Դիարբեքիր, որի բնակիչները ընդունում են հավատը։ Յունիսը շատ զոհ է մնում և ասում է. «Ձեր երկիրը թող բարեշեն ու ծաղկուն լինի, ժողովուրդը միշտ ուրախ և երջանիկ, ձեր բոլորի ընտանիքներն ու զավակները ազնվական և հասուն լինեն»։ Նա յոթ տարի շարունակ ապրում է Նեֆս-կայասի՝ անունով մի քարայրում։ Այդ ժամանակ մի իշխանուհի կույս աղջիկ է լինում, որը հավատալով Յունիս մարգարեին ընդունում է իսլամական կրոնը։ Շատ հարուստ է լինում և վեհափառ Յունիսի ցուցմունքով սև մարմար քարերով կառուցել է տալիս Դիարբեքիրը։

Այդ պատճառով էլ Աջեմի պատմագիրները քաղաքը անվանել են Իիարի Բաֆլի (աղջկա, կույսի քաղաք)։ Սակայն հույն պատմագիրները, նրա շորս պատերը սև մարմարից լինելու պատճառով, Կառա-Ամեդ են կոչում։ Կայսերական դեֆթերիսանեում⁵ էլ այդպես է արձանագրված։

Վերջապես, Դիարբեքիրը մի պետությունից անցնում է մի այլ պետության։ Նեշիրվանից հետո, վեհափառ էրուբեքիրի⁶ խալիֆայության ժամանակ, 70 հազար զինվորներով գալիս է մեծ սերդար վեհափառ խալիտը և Դիարբեքիրը կայսրից գրավում է սրի ուժով։ Քաֆիր զինվորները սարսափած բերդի պարսպից վար են թափվում և կտոր-կտոր լինում։ Թեև բերդը գրավվում է, սակայն հետագայում նորից քաֆիրների ձեռքն է անցնում։ Ի վերջո Քուրդիստանի Աբբասիներից մեկը՝ սուլթան էվհադուլլահի որդին, իր անթիվ բանակով Դիարբեքիրի վրա է գալիս և յոթ ամիս պաշարում է այն։ Պաշարվածները սովից ստիպված են լինում աման խնդրել և բերդը հանձնել⁷ պայմանով։ Առաջին պայմանը. Օմերի սկզբունքով մեկական ոսկի ջիդիե⁸ պիտի վճարեն։ Երկրորդ պայմանը. բերդում գտնվող եկեղեցիները չպիտի քանդվեն։ Երրորդ պայմանը. պատրիարքը, վարդապետները և հոգևորականությունը հարկ չպիտի տան։ Չորրորդ պայմանը. վաճառականները իսլամականների նման մաքսային տասանորդ (ծֆւր) պետք է վճարեն։ Հինգերորդ պայմանը. բերդում գտնվող տներում պետք է բնակվեն։ Վեցերորդ պայմանը. հին գերեզմանատներում մեռելներ չպետք է թաղեն և գերեզմանոցները պարտեզների ու այգիների չպետք է վերածվեն։ Յոթերորդ պայմանը. իրենց կարմրագույն փաթթոցներին (սարք) արգելք չպետք է լինի։

Այս պայմաններով բերդը հանձնեցին և մինչև օրս էլ բերդում ապրողներն իրենց ձեռքում յարլիդ⁹ ունեն։ Այս սուլթանի որդիները Դիարբեքիրի վրա իշխեցին մինչև սուլթան Սելիմ I-ը, երբ Դիարբեքիրի իշխողն էր էլմելիք-ուլ-Մուզաֆֆեր սուլթանը։ Երբ (սուլթան) Սելիմ խանը գնում էր Չըլդըրի նվիրական պատերազմին, Դիարբեքիրի մարդիկ ճանապարհը կտրելով Քեմախի, Թերջանի, Բայբուրդի և Խանջալի բերդերի ճանապարհներում մեծ վնասներ են պատճառում իսլամական զինվորներին։ Սելիմ խանը այդ մասին տեղեկանալիս, իր փաղիշահական Դռան կափուջի բաշի միջոցով Դիարբեքիրի իշխողին համակրական գրություն է ուղարկում, որով խնդրում է. «Իմ եղբայր, շնորհ արեք ձեր իշխանության տակ գտնվող չարագործ քրդերին զսպեցեք»։ Իշխողը կարդալով նամակը

և նրա բովանդակությանը ծանոթանալով, մի մարդու միջոցով նամակ է ուղարկում [սուլթանին], որտեղ գրում է. «Եթե Շահ-Իսմայիլից կարող ես վրեժ առնել, վրեժ լուծիր նաև իմ Դիարբեքի իրերը անգամ հարյուր հազար հրացանաձիգ քրդերից»:

...Սուլթան Սելիմը Իրանի շահին պարտության մատնելուց հետո, Բըյըքլի Մուհամմեդ փաշային 100 հազարանոց բանակով ուղարկում է Դիարբեքի Վրաֆաշան բերդը պաշարում է: Մոնլա Իդրիս Իմատի օժանդակությամբ քրդերը ստիպված են լինում բերդը խաղաղությամբ փաշային հանձնել: Իսկ քրդերը իրենց իշխանների հետ միասին, դուրս են գալիս բերդից և գնում դեպի Մարդին: Սուլթան Սելիմը Դիարբեքի Վրաֆաշան գրավելուց հետո, լքելով Մոնլա Իդրիսին է հանձնում:

Այնուհետև, սուլթան Սելիմը Բաղդադի վրա արշավելիս, երեք ամիս ձմեռում է Դիարբեքիում և 10 հազար քիսե աղջիկ է կտրել տալիս: Այդ փողի նմուշները կարելի է գտնել Դիարբեքի Վրաֆաշանում: Հետո Դիարբեքիում աշխարհահամար է կատարվում և վեզիրության կարգով էյալեթ է դառնում:

...Օրենքով վեզիրի խասը 12 անգամ 100 հազար և վեց հարյուր վաթսուս աղջիկ է: Ունի 16 սանջաք. հինգ սանջաքը հյուսիսում է: Սանջաքներից 12-ը ուրիշ էյալեթների նման ղեկավարներ և թիմարներ ունեն: Բայը նշանակվում և հեռացվում է պետության կողմից, իսկ 8 սանջաքը պատկանում է քուրդ բեյին: Երբ Բըյըքլի Մուհամմեդ փաշան գրավում է այդ երկիրը, կայսերական հրովարտակով այդ սանջաքները մշտապես տրվում են յուրքլուֆի և օջաֆլիֆի կարգով: Նրանք չեն նշանակվում կամ հեռացվում: Երբ բեյներից մեկը մահանում է, նրա սանջաքը անցնում է իր տղաներին կամ ազգականներին: Ամբողջ եկամուտը արձանագրված է, կան ղեկավարներ և թիմարներ⁹: Պատերազմի ժամանակ ղեկավարի և թիմարի տերերը պատերազմի են գնում ալայի բեյի և շերիֆաշիի հետ՝ Դիարբեքի վեզիրի բանակի կազմում: Եթե ֆերմանով որոշված ժառանգությանը չգնան, նրանց սանջաքները ուրիշներին են տրվում: Այդ սանջաքներից բացի, 5 սանջաք էլ արձանագրված են իբրև արտակարգ և նախապես սահմանված հյուրումներ: Այս սանջաքներում եղած ղեկավարների և թիմարների տերերը համարվում են սեփականատեր: Ամբողջ եկամուտը պատկանում է իշխողներին:

Դիարբեքիի օսմանյան սանջաքները հետևյալներն են՝ Խարբերդ, Էրզնի, Սիվերեկ, Նիսիբին, Հիսնի-Քեյֆ, Չմշկածագ, Սղերտ, Միֆարկին, Ակչե-Կալա, Կարբ-Նիսիբին, Խարուր, Սենջար: Դիար-

քեզից սանջաքի կենտրոնն է։ Սանջաքների իշխողները բոլորը օսմանցի բեյեր են։ Յուրթլուքի և օջաքլուքի սանջաքները հետևյալներն են՝ Սեղման, Կուլեփ, Մեհրանիյե, Թերջիլ, Աթաք, Փերթեք, Չապաքչուր, Ջերմիկ։ Ըստ օրենքի, եթե օջաքլուք են եղել և նրանց բեյերը անժառանգ են մահացել, վերածվել են սանջաքների։ Ամեդի էյալեթում եղած հյուսիսայիններն են՝ Ջեզիրե, էգիլ, Բենջ, Փալաս, Ջեզհ։ Այս հինգ հյուսիսայինները իբրև ազատ միամիտանություն, տրվում են նրանց իշխողներին, սակայն նրանք պարտավոր են վերջինի հետ միասին պատերազմի գնալ։

Միր Շահրի, Միր Փիսան, Միր Փոզան, Սիր Կանչուք և այլն՝ մոտ 300 աշիրեթի կտրիճներ կան։ Ունեն դեֆթերդար, գեֆթերի քեթիուգա և մալդեֆթերդարի։ Խասը 40399 ալլե է։ Փաշայի կենտրոնը Ամեդի լիվայում է և 9 զեամեթ ու 168 թիմար կա։ Այս սանջաքը ջեբելունների հետ միասին, ըստ կանոնի, 2000 զինված զինվոր ունի, իսկ առանց ջեբելունների՝ 700 զինվոր։ Պատերազմի ժամանակ ամբողջ Դիարբեքի լիվայում 30.000 զինված զինվոր է տալիս, իսկ փաշան, ըստ խասերի, 3010 ընտրված զինվոր ունի։

Դիարբեքի լիվայում օջաքի բեյերի և իշխողների խասերը այսպես են։ Հազմեի միրլիվայի խասը՝ 219.999, էրզանի միրլիվայի խասը՝ 200 510, Սիվերեկի միրի խասը՝ 403 043, Աթաքի միրի խասը՝ 447 200, Թերջիլի միրի խասը՝ 445 300, Ջերմիքի միրի խասը՝ 214 000, Հիսնի-Քեյֆի միրի խասը՝ 203 955, էգիլի օջաքլուքի խասը՝ 296.750, Չապաքչուրի միրի խասը՝ 370.000, Չմշկածաղի միրի խասը՝ 374.223, Սեղմանի միրի խասը՝ 349.007, Սղերտի միրի խասը՝ 223 772, Ակչե-Կալայի խասը՝ 200 000, Միր-Շահրիի խասը՝ 191 517, Միր-Փեսփանի և Փոզանի խասը՝ 100 000, Միր-Կուլեքի օջաքլուքի խասը՝ 166 668, Միր-Խանջաքի խասը՝ 427 800, Միր-Փերթեքի խասը՝ 380 000, Գենջի միրի խասը՝ 278 300, Կարա Ամեդի դեֆթերդարի քեթիուգայի խասը՝ 100.924, զեամեթի դեֆթերդարի խասը՝ 80 000...

Դիարբեքի բերդի նկարագիրը։ Շաթ-էլ-Արաբի եզերքին, Կըզ-Կալասի անունով նշանավոր մի բարձր ժայռի վրա, սև քարերից կառուցված և երկինք խոյացած ամրակուռ և բարձր մի բերդ է։ Թեև սևա ժայռի վրա է կառուցված, բայց այդ բարձր լեռան զազաթը ընդարձակ և կանաչազարդ է։ Բերդի արևելյան կողմը թևաված է դեպի հյուսիս և կառուցված է երկինք խոյացած ժայռերի վրա։ Այս բարձր բերդի ներքևում են գտնվում Աղջկա քարայրները (Կըզ մազարալարի)։ Այստեղ է նաև Յունիսի գերեզմանը։

Այստեղից մարդ չի համարձակվում ներքև նայել. կարծես զժոխային անդունդ լինի: Այս վայրից մի մեծ գետ է հոսում և այդ պատճառով երկու կողմում ծաղկազարդ այգիներ և պարտեզներ են տարածված, Դիարբեքի ժողովուրդը 6 ամիս շարունակ այս զբոսավայրումն է ժամանակ անցկացնում: Երբ բերդի աշտարակներից նայում ենք ներքև հոսող մեծ գետին, գետը մի առվակի նման է երևում: Բերդի այս մասը վերին աստիճանի դեպի երկինք է սլացած: Իսկ մյուս կողմերից՝ հյուսիսից, հարավից և արևմուտքից, հարթություն է: Պարիսպների բարձրությունը 40 արշին է, որոնց հիմքը տաս արշին լայնություն ունի: Այս բերդը գեղեցիկ սև քարերից կառուցված լինելու պատճառով Կարա Ամեդ է կոչվել: Ճարտար վարպետը բերդը կառուցել է քառակուսի ձևով, սակայն հյուսիսից երկարածիգ է և բոլոր աշտարակներն ու պարսպի ատամները իրար են նայում: Պաշարման ժամանակ մեկը պաշտպանում է մյուսին: (Բերդը) մարմար քարից է կառուցված և հիմնոված է սեպածև ժայռերի վրա: Պաշարվելու դեպքում թշնամին չի կարող ոչ մի կողմից անցքեր ու խրամատներ փորել և բերդը զրավել: Բերդը կհանձնվի միայն այն դեպքում, երբ մի տարի պաշարվի և այնտեղ քաղց ու սով սկսվի: Բերդը արևելքից խանդակների կարիք չունի, քանի որ նրա քառանկյունի ձևի արևելյան մասում շատ խոր անդունդ կա: Սակայն հյուսիսից, հարավից և արևմուտքից խրամներ կան, իսկ հիմքերում Զինական պարսպի* նման աշտարակներ կան, որոնցից յուրաքանչյուրը մի բարձր բերդի է նման:

(Այս բերդը) ուրիշ բերդերի նման երեք-չորս հարկանի չէ. միայն մի հարկանի ամուր պարիսպներ ունի: Ունի չորս երկաթյա դարպասներ: Դադ կափուսուն բացվում է դեպի հյուսիս, այս դարպասից են սկսվում Էդիլ, Էրդանի, Զերմիք, Խարբերդ և Փալու տանող ճանապարհները: Արևմուտք բացվող Ռում կափուսուն տանում է դեպի գերեզմանատունը և Կարադաղները: Մարգին կափուսուն բացվում է դեպի հարավ, Ենիկափուն դեպի արևելք: Այստեղից ներքև, Շաթ գետի կամրջով անցնելով հասնում ենք Միաֆարկին բերդի մոտի Բոխման կամուրջը, որտեղից մեկ մենզիլ հեռավորության վրա գտնվում է Հեզո բերդը: Այս երկաթյա դարպասներով ամրակուռ պարսպի շրջագծի երկարությունը, նվաստիս քայլերով, 11000 քայլաչափ է, սակայն արևելյան կողմով անցնելը անհնա-

* Բնագրում՝ سد آجود

րին էր, քանի որ փաշայի պալատի դիմացը խորխորատ է: Դաղի դարպասից մինչև Մարդինի դարպասը ընկած բերդի ներքին մասի երկարությունը, եթե 2000 քայլաչափ հաշվենք, Կարա Ամեդ բերդի ամբողջ շրջագծի երկարության 14000 քայլաչափ կկազմի: Բերդի այս մասը, որը նայում է դեպի Շաթը, այսինքն՝ նրա հյուսիսային անկյունը, այնպիսի սև մարմար քարից է կառուցված, որի վրա երկաթը ոչ մի ազդեցություն չի գործում, այրելիս կրի չի վերածվում: Տարօրինակ մի հանք է, որը լեզվով չի կարելի նկարագրել:

Ներքին բերդի գովեր: Ընդամենը 4000 քայլաչափ է: Բերդի ներսում 150 սենյակից բաղկացած և բազմաթիվ դիվանխանեններով¹⁰ մի մեծ ապարանք կա: Այստեղ եկող ամեն մի վեզիր մի սենյակ, բաղնիք, ավազան ու շատրվան է կառուցել և շորս հարկանի գեղազարդ մի պալատ է ստացվել: Բոլոր պատուհաններն ու պատըշգամբները նայում են Շաթ-էլ-Արաբին և Շաթ գյուղի դաշտին: Ապարանքում շատ հին սրահ կա, որը կառուցվել է նախորդ սուլթանների կողմից: Այս սրահի հին ոճով երփներանգ գեղազարդումը հիշեցնում է Եգիպտոսի Կահիրեի Սուլթան Կալավանի պալատը: Այս ապարանքի հիմնադիրը Սելիմ առաջինի վեզիր Բըյըքլի Մուհամմեդ փաշան է: Ապարանքը շատ մեծ ու ընդարձակ է: Քաղաքի մեջ, դեպի հարավ նայող երկաթյա մի դուռ ունի, որը մշտապես պահպանվում է բերդապահների կողմից: Ներքին բերդում գտնվող ջրաղացների ջուրը, աստվածային հրաշքներից լինելով, ներքին բերդի ժայռից բխելով, պատեցնում է ջրաղացքարը և փաշայի ապարանքից անցնելով բերդի պարսպի ստորոտը, դուրս է հոսում: մի երկաթյա խողովակի միջով և բխվելով ժայռերին՝ Սելսեբիլ¹¹ ջրի նման խառնվում է Շաթ գետին:

Դիարբեֆիւրի ջամիներ: Քաղաքի կենտրոնում գտնվող Զամիի Քեբիր անունով հայտնի հնագույն տաճարը մի ջամի է, Դիարբեքիրի պարծանքը: Հույն պատմագիրները միաձայն վկայում են, որ այս հնագույն տաճարը կառուցվել է վեհափառ Մուսայի (Մովսեսի) ժամանակ: Տաճարի ներքնամասի (հարեմ) աջ կողմում, ուղղահայաց սյուներից մեկի վրա եբրայերեն տարեթիվ կա: Բերդը ում ձեռքն էլ անցել է՝ այս տաճարը պահպանվել է իրրս տաճար... Համազոր է Հալեպի Ուլու, Շամի էմեփյե ջամիներին, Երուսաղեմի Աքսասի մզկիթին, Եգիպտոսի Եզհերիյե ջամիին և Ստամբուլի Այա Սոֆիային: Եկեղեցուց ջամիի վերածվելու մասին շենքի վրա հազարավոր նշաններ կան... Այս ջամին այնքան ընդարձակ է, որ նրանում 10.000 մարդ կարող է տեղավորվել...

Այնուհետև էլ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է Դիարբեքի մյուս բազմաթիվ ջամիները, մեդրեսները, թեքիյները, աղբյուրները, քարվանսարանները, խաները, շուկաները և այլն:

Բնակիչներին դեմքն ու գույնը: Դիարբեքի օդը շատ լավն է. նրա բնակիչները հիանալի ջուր են խմում և այդ պատճառով վարդագույն դեմք ունեն: Ընդհանրապես միջահասակ, առողջ և բարեկազմ են: Ապրում են ամենաքիչը մինչև 70—80 տարեկան հասակը և աշխատանքից ու վաստակից ետ չեն մնում: Հաճախ հասնում են մինչև հարյուր տարեկանը: Սիրելի և սրտագրավ երիտասարդ տղաները անհաշիվ են, նրանք աննման են իրենց գեղեցկությամբ և վայելչությամբ, խոսում են Արևելյան ժողովրդին հատուկ մաքուր լեզվով ու հոետորական ձևով, կարծես սրտաբեկ սիրահարներ լինեն: Նրանց բոլոր շարժումներն ու արտահայտությունները մարդուն հիացմունք են պատճառում: Բոլոր երիտասարդ տղաները նուրբ են և բարեձև:

Այս երկրում շատ պերճախոս և կարող բանաստեղծներ կան, որոնցից յուրաքանչյուրը նման է Ֆիզուլին և Ռուհին: Շատերին հանդիպեցինք ու զրուցեցինք, իսկապես աննման, կատարյալ մարդիկ են:

Ավագանիի հագուստը: Աննման սամույրի և կզաքիսի մուշտակներ, սնդուս հագուստներ են հագնում: Միջակ դրության մարդիկ ընտիր ասվիից են հագուստներ հագնում, իսկ ցածր դիրքի մարդիկ՝ հասարակ ասվիից:

Կանանց հագուստը: Բոլորը փաթաթվում են սպիտակ շարսավով, երեսները ծածկում են քողով, իսկ գլուխներին ոսկյա և արծաթյա թաքիյե (զդակ) են կրում: Ոտքերին անպայման ջիզմե են հագնում:

Դիարբեքի ավագանիի ասելով քաղաքում՝ ապարանքներում, ազնվականների տներում մոտ 140 բաղնիք կա: Պատճառն այն է, որ կանայք ծածկված ու պատվախնդիր են և միայն տնային բաղնիքներում են լողանում...

Էլ. Չելեբին նկարագրելով քաղաքի բազմաթիվ բաղնիքները, ավելացնում է.

Բոլոր բաղնիքները տաքացվում են քաղաքի աղբով: [Բաղնիքները] խիստ տաք են լինում. քիչ մարդիկ են այս բաղնիքներում մեկ ժամից ավելի կարողանում տոկալ: Ռումի երկրում անհնարին է բաղնիքները այս աստիճան տաքացնել փայտով: Բաղնիքների

աղբով տաքացվելու օգուտներից մեկն էլ այն է, որ քաղաքում ոչ մի կտոր ավելցուկ և աղբ չի մնում: Ամբողջը կողովներով հավաքում և տանում են բաղնիքները: Բաղնիքներն աղբով տաքացնելու սովորությունը միայն Դիարբեքիին հատուկ չէ. Արաբստանում բոլոր բաղնիքները աղբով են տաքացվում:

«Շաթ-էլ-Արաբ» վերնագրի տակ էլ. Չելերին մանրամասնորեն նկարագրում է Շաթ-էլ-Արաբ գետը, նրա բազմաթիվ ճյուղերն ու վտակները, հիշատակում է բոլոր աղբյուրներն ու նրանցով ոռոգվող վայրերը...

Դիարբեքիի հացահատիկները և բերքերը: Բուն Դիարբեքիը մի քարաստան է, սակայն նրա նահիյեները 7 տեսակ խոշորահատիկ ցորենի, գարու այնքան առատ բերք են տալիս, որ սոմարը¹² ծախվում է 10 ակչեով: Պատճառը այն է, որ վիլայեթը ընդարձակ է և բարեշեն, ցանքսերը շատ են ու բերքը առատ:

Արհեստները: Դիարբեքիում պատրաստված սուրը, դաշույնը, դանակը, ղեղդարեն¹³, ոսկերչական գործերը, կարմիր բեղը, շուստերը, կոշիկները և ջիզմենները շատ արժեքավոր են և լավ որակի:

Պտուղները: Շաթի եզերքին մշակվող սեխի նման հայտնի և քաղցրահամ սեխը ոչ մի երկրում չկա, գուցե Վանի Բոհթանի սեխը սրան հավասարվի...

Զբաղմունքը: Բնակչության մեծ մասը զբաղվում է վաճառականությամբ, կան հարուստ առևտրականներ: Մի մասն էլ ծառայում է: Մնացածը քաղաքի արհեստավորներն են, որոնք ամեն տեսակի արհեստներով պարապում են, մասնավորապես շատ են ոսկերիչներն ու երկաթագործները:

Էլ. Չելերին ծանրանում է նաև Դիարբեքիի թուրքական բարբառի առանձնահատկությունների վրա: Նրանց բարբառից մի շարք օրինակներ է բերում: Այնուհետև նկարագրում է քաղաքի զբոսավայրերը, ուխտատեղիները և այլն:

Էլ. Չելերին Դիարբեքիի իր երկար նկարագրությունների վերջում գրում է.

Այս քաղաքի շրջակայքում ապրում են բազմազան ցեղեր. բնակչությունը՝ քրդեր, թուրքմեններ, արաբներ, աջեմներ են, իսկ ռայաները հայեր են: Բերդը գտնվելով Շաթի եզերքին, այն Տիգրիսի ջեզիրեն է համարվում, քանի որ Եփրատի և Շաթի միջև ընկած մասը կոչվում է Էյջեզիրե: Օդի և Եղանակի հիանալի լինելու շնորհիվ ժողովուրդը վերին աստիճանի նուրբ, երիտասարդությունը աղնիվ և խելացի է, խոսում են քրդերեն, արաբերեն և հայերեն: Շատ պանդխտասեր, աղքատասեր, ուրախ, զվարթ և սրտառուչ

մարդիկ են: Սրանց տղամարդիկ հաճելի, մաքուր համոզմունքի տեր և հավատացյալ են, կանայք բարեկիրթ և աստվածասեր են: Կանայք, նույնիսկ փոքր աղջիկները, շուկա չեն գնում: Վերին աստիճանի պատվասեր և բարոյական մարդիկ են:

(էջ 23—56)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻՑ ՄԱՐԴԻՆ ԵՎ ՍԵՆՋԱՐ

Այս վերնագրի տակ էլ. Չելսբին միջանկյալ խոսում է Մեծ էլջեզիրիի մասին: Այնուհետև նկարագրում է Մարդինի, Խաթունիյեի և Սենջարի բերդերը:

Նկարագրելով Սենջարի բերդը, էլ. Չելսբին մանրամասնորեն կանգ է առնում այդ բերդի մոտ գտնվող Սալլի-Դադ անունով լեռան շրջակայքում ապրող 45 հազար եզիդի և բաբերի քրդերի [Սալլի քրդերի] վրա: Նա պատմում է, որ իր փաշան՝ Մելեք Ահմեդ փաշան, Դիարբեքիրի վալի եղած ժամանակ, այդ ապրտամբ և թալանչի քրդերին կարգի բերելու համար, մեծ բանակով գնում է Սալլի քրդերի վրա: Խիստ կատաղի կռվից հետո Փալուի քրդերին պարտության է մատնում: Փաշան քրդերին առաջարկում է ասելով. «Այդիի հարկը, ոչխարի գլխահարկը (աղնամ) և այլ պարտադիր տուրքերը պետք է վճարեք»: Սալլի քրդերի իշխողը փաշային տասը ջորու բեռ մետաքս է ուղարկում: Այս դեպքը պատահել է էլ. Չելսբիի ներկա ուղևորությունից 15 տարի առաջ:

Այս առթիվ էլ. Չելսբին տալիս է մի շարք հետաքրքիր տեղեկություններ Սալլի քրդերի մասին:

Սալլի ֆրդերի բնութագիրը: Սենջարի մի մասի Սալլի դադ կոչվելու պատճառն այն է, որ այստեղ ապրող ցեղերի բոլոր տղամարդիկ մազոտ են: Բոլորի հագուստները գույնզգույն շալից և բրդից են: Գոտիները մետաքսից են, գլխի փաթաթանները նույնպես գույնզգույն մետաքսից են: Ոտներին կրում են փոշեֆլի, փալսեմտի. սեղիսի, հեգաւրի կոշված պոչավոր շուստեր... Սրանց զենքերն են՝ սուր, դաշույն, հրացան, ջաբ: Զաբ է կոչվում այն զենքը, որի մեջ դնում են Այնթաբի նետն ու աղեղը և կապում գոտուց: Այնքան վարպետ են զնդակ արձակելու գործում, որ լվին աչքից և ուղտին ոտքից խփում են: Սրանց հրացանները շատ անպետք են, բայց շատ լավ են նշան բռնում: Ժողովուրդը առհասարակ կարճահասակ է, գլուխները ճաղատ, գրեթե վիզ չունեն, կարծես գլուխը անմիջապես մարմնից է սկսվում: Ուսերը լայն, կուրծքը ուռած, մեջքը հաստ, բաղուկներն ու սրունքները պինդ, ոտները մեծ, աչքերը սև և կլոր, հոնքերը շատ խիտ են: Այլ քրդերը սրանց սեֆիզ բըյըֆլի (8 բեխավոր) են անվանում, որովհետև երկուսը բեխերից, երկուսը հոնքե-

րից, երկուսը քթածակերից, երկուսն էլ ականջներից են դուրս գալիս: Սրանց մարմինը սև ոչխարի մորթու է նմանում... Տղաները 10 տարեկան հասակում դեռ անշափահաս երեխա են, սակայն մինչև 20 տարեկան հասակը հասունացած կտրիճների նման մազոտ դեմք կստանան: Կանանց հագուստները հասնում են մինչև գետին... երեխաներին սկզբում սև շան կաթ են տալիս: Երբ մեկը քարով խփի շանը, այդ մարդուն առանց խնայելու սպանում են: Ամեն մեկը իր դռանը 5—10 շուն ունի. կերակուրը նախապես շանն են տալիս, միայն շանը կշտացնելուց հետո են իրենք ուտում: Մի սև շունը ծախում են 1000 ղուրուշով, տասը ջորիով: Այս քրդերը սոխն ու ջաջեզիլի (շ) պանիրը միշտ իրենց հետն են տանում: Եթե մեկը բռնուցքի հարվածով սոխը ճզմի, նրանք այդ մարդու գլուխը ջարդում և սպանում են: Տարօրինակն այն է, որ եթե սրանցից հարուստ մեկը մեռնի, նրանք այդ մեռելին սոխի ջրով լողացնում և գերեզմանի վրա էլ սոխ են տնկում: Բոլոր մեռյալների պատանքի մեջ շան մազ դնելը ընդհանուր սովորություն է: Շատ անգամ այս մասին հարցրի սրանց գերիներից, բայց ուղիղ պատասխան չտվին, «սոխը լավ է» ասացին: Այսպիսի մի առած կա՝ «Մի քրդի հարցրել են, եթե թագավոր լինես, ի՞նչ կուտես. նա պատասխանել է «սոխ... կուտեմ»: Արդարև քրդերը սոխը շատ են սիրում: Նմանապես տարօրինակ սովորություն է, եթե այս քրդերի շուրջը մի գիծ գծես, նրանք անկարելի է, որ այդ գծից դուրս գան, մինչև որ մեկը այդ շրջագծի մի մասը չչնչի: Եթե իմանան, որ այդ շրջագծի մեջ պիտի մեռնեն, նորից դուրս չեն գա: Այս երկրում սև շունը ծնելիս մեծ ուրախություններ տեղի կունենան: Իսկ երբ շունը սատկի, սոխի ջրով լվանում և տանում են շներին հատուկ գերեզմանատունը: Մեռնող շան հոգու համար կենդանի մնացած շներին ոչխարի խորոված են ուտացնում: Սրանց շները իսկապես առյուծի են նմանում: Այս երկրում բոլորովին դաշլ չկա:

Տարօրինակ է, այս Սենչարի լեռը նվիրական երկիր լինելով հանդերձ, այնտեղ այսպիսի անհավատներ են ապրում...

Այս Սաշլի ցեղը մեծ բերքեր է ստանում... մեղրը, խաղողը աննման են: Չոր խաղողը (չամիշը) Բաղդատի, Բասրայի և Լհասայի վաճառականները շատ հաճույքով գնում են: Շատ են նաև թթենիները, Մարդինի բերդում գործածվող խիստ թանկագին գլխանոցները Սենչարի մետաքսից են պատրաստվում...

(էջ 56—71)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԻԱՐՔԵՐԻՆՑ ՎԱՆ

Դիարբեքիրից տիկերի լաստ նստեցինք և Շաթ գետի վրայով շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Այստեղ տիկերի լաստ պատրաստում են կամուրջների մոտ: Սրանք մի տեսակ նավ են. տիկերի վրա տախտակ է ամրացվում և սրանցով կարելի է ձիեր ու հազարավոր կանթար¹⁴ բեռներ տեղափոխել, նարդի կամ սաթրանջ խաղալ, աջ ու ձախ դիտել, երբեմն բարեշեն գյուղերին մոտենալ, խոհանոցում պատրաստված կերակուրները ուտել և այս կերպով ասլահով և հանգիստ մինչև Բաղդատ կամ Բասրա հասնել: Այս տիպի նավեր (լաստեր) շինող հատուկ վարպետներ կան: Դիարբեքիրի կամրջի մոտ նման բազմաթիվ պատրաստի լաստեր կան: Եվ աստի՛ս այդ լաստով մի ժամ ճանապարհ անցա և իջևանեցի Սաատի գյուղում, որը կանաչազարդ դաշտում ընկած պարտեզներով և այգիներով քրիստոնյաների հարուստ գյուղ է: Այստեղ գողեր շատ կան: Այդ գիշեր մեզանից մի հակ վրաններ գողացան: Սակայն փառք ասածո. ետ վերցրինք և գողերից երկուսին սպանեցինք: Այդտեղից շարժվեցինք նորից դեպի արևելք և եկանք Չյուլթեփե մենզիլը... այնտեղից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Միաֆարկինի* բերդը:

Միաֆարկինի բերդի բնութագիրը: Այս բերդը գտնվում է Շաթ և Բաթման գետերի միջև: Այս գետերը միմյանցից անջատված լինելու պատճառով բերդը ստացել է Կալայի-միաֆարկին** (անջատված ջրի բերդ) անունը, որը աղավաղված ձևով Միաֆարկին է կոչվում: Աջեմները «Կալայի միանի-ֆարկ»*** են ասում, որ նշանակում է «Մեջքը բարակ բերդ»:

Հնագույն մեծ քաղաք և բերդ է: Առաջին հիմնադիրը եղել է Մուսուլի բերդում թաղված վեհափառ Չերչիս Բենի¹⁵ ցեղից մեկը՝ Հանտիկ մեխիբը, որը բերդը կառուցել է Չերչիսի կարգով: Սակայն հետագայում քաղաքի բնակիչները Չերչիսին չեն հավատացել և Միաֆարկին բերդի մոտ գտնվող լեռան վրա Չերչիսին քառասուն անգամ այրել են կրակի մեջ և նրա մոխիրը քամուն տվել: Սակայն վեհափառ Իզզեթ Ռիհեի հրամանով Չերչիսի փոշին նորից

* Ներկայումս Դիարբեքիրի սանջաքի սահմաններում Սիլվան գավառի կենտրոնն է (ժանոթ. հրատարակչի):

** Թուրքերենը՝

قلعة ماوار قيق

*** Պարսկերենը՝

قلعة میان فار

հավաքել են և նա կենդանացել է: Այս դեպքը հիշված և արձանագրված է մի քանի արժեքավոր գրքերում:

Ներկայումս բերդի հետևում գտնվող բարձր լեռան վրա, Չերչիսի մոխիրի ընկած վայրում, ոչ մի բույս կամ խոտ չի բուսնում: Չերչիսը այս բերդի բնակիչներին անիծել է և Վանա ծովի եզերքի Սիփանի սարից մի ածղահա է դուրս եկել ու բերդի ժողովրդին ամբողջությամբ ոչնչացրել է և բերդը անբնակ է դարձել: Հետո այս բերդը քանդել է Նաբուգոդոնոսորը: Ավելի ուշ անցել է Ալ-Աբբասիների ձեռքը և Հելաքուն այս բերդի ժողովրդին ոչնչացրել է և բերդը ավերել: Հետագայում Սեյֆ-ուլ-Դեյլե Իբն-Սեմդանին բերդը նորից վերակառուցել է և Քուրդիստանում մեծ հռչակ է ստացել: Բերդը խիստ բարեշեն է դարձել և մոտ 70 հազար ձիավոր զինվոր է ունեցել: Իսկ այլ զինվորների թիվը աստծուն է հայտնի: Զինվորների թվի մեծությունը նրանից է երևում, որ քեյքավուսական խոհանոցում օրական 40 ուղտաբեռ աղ է գործածվել... Մինչև հիմա էլ երևում են Սեյֆ-ուլ-Դեյլեի ապարանքների հիմքերը: Հետագայում Թիմուրը նորից ավերել է այս բերդը. այդ ավերակների հետքերը մինչև հիմա էլ կան:

920 (1514) թվականին Սելիմ խան I-ը, վերադառնալով Չըլդերի նվիրական պատերազմից, Դիարբեքի զրավման համար Բըյըքլի Մուհամմեդ փաշային սերդար է նշանակում, որը Դիարբեքի հետ զրավում է նաև այս բերդը: [Սուլթան] Սուլեյման խանի աշխարհահամարով Կարա Ամեդը սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բըյը օրենքի համաձայն տարեկան 10 քիսե եկամուտ է ստանում, կագին տարեկան երեք քիսե է ստանում: Ունի ալայի բեյ, շերիֆաշի և մյուհթեսիբ, ինչպես նաև մյուհթի, նագիբ, սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերդար և բերդակալ: Սակայն բերդապահ զինվորներ և ռազմամթերք չունի: Երկրի ներսում գտնվելով, դրանց կարիքը չունի: Սակայն բերդում միլիվան մի քանի թնդանոթ ունի. տոնական օրերին արձակում են այդ թնդանոթներից և գյուղերի մուսուլմաններին իրազեկ դարձնում:

Միաֆարկինի բերդի նկարագիրը: Ռում պատմագիրները այս բերդի մասին գրում են, որ գտնվում է Զեզիրեի Շաթի և Եփրատ գետի միջև ընկած Մեծ Զեզիրեում: Սակայն դա սխալ է: Նվաստ աշտեղ ապրել եմ մոտ տաս տարի, ամենուրեք շրջագայել ու դիտել եմ, հետաքրքրվել այս գիտություն, այնպես որ ինձ մանրամասնորեն հայտնի է:

Մալաթիայի մոտ Եփրատ և Մուրադ գետերը, Քյոմյուր խանի

կողմից 40 մենզիլ տարածություն հոսելով, Կուրնե բերդի մոտ Շաթին են խառնվում և կազմում են Շաթ-ուլ-Արաբը, իսկ Շաթ գետը հոսելով Դիարբեքիրի մոտով, անցնում է Հիսնի Քեյֆի, Հալոյի, Մուսուլի, Բաղդատի, Կուրնեի կողքով և խառնվում է Եփրատ գետին: Դիարբեքիրից կամուրջի տակով երկու օր շարունակ հոսում է դեպի հյուսիս և հասնում է Միաֆարկին բերդին: Հետևաբար, այս բերդը ինչպես կարող է Շաթի և Եփրատի միջև ընկած ջեզիրեում գտնվել: Նվաստ անձամբ ուսումնասիրեցի և այսպես գտա:

Այս բերդը կառուցված է Շաթ և Բաթման գետերի միջև ընկած ջեզիրեում և բաժանում է այդ գետերը: Բերդի հիմնական մասը նույն Միաֆարկին լեռան ստորոտում է: Մի թնդանոթի գնդակի հեռավորությամբ դեպի արևելք, ընդարձակ, թեթևակի բարձրադիր հարթության վրա, կանաչազարդ վայրում, քառակուսի, ամրակուռ, սրբատաշ քարերից կառուցված գեղեցիկ մի բերդ է: Հին շինություն է և ամեն մի քարը բաղնիքի գմբեթի և փղի չափ խոշոր է: Պատերի բարձրությունը 20 արշինից ավելի չէ: Ամրակուռ պատերի լայնությունը 16 արշին է: Այնպես որ, Թիմուրը չի կարողացել [այդ պատերը] քանդել և նույնությամբ թողել է: Շրջագծի երկարությունը 11000 քայլաչափ է: Խրամները լցված են հողով ու ավազով: Բերդը թեև մեծ է, բայց շենքերը շատ քիչ են. այգիներով և պարտեզներով, միհարկանի և երկհարկանի մոտ հազար հողածածկ լավ շինված տներ կան: Նշանավոր շենքերից են՝ բեյի և Սեջահ բեյի ապարանքները: Քիչ են նաև շուկաներն ու բազարները: Բերդի շորս կողմում փոքրիկ աղբյուրներ են հոսում, որոնցից ամենաբարձր կոչվում է Ավազանի աղբյուր: Ալեքսանդր Մեծը խմել է այս ջրից և այստեղ մի ավազան է շինել տվել, որի համար էլ այդ անունն է ստացել: Իսկապես, որ դրախտային վճիտ ջուր է: [Այդ աղբյուրը] ջրում է այգիներն ու պարտեզները, ապա ներքև է հոսում և խառնվում Շաթին:

Այս բերդի տերիտորիայում Բասնեֆա անունով մի գետ կա, որը բերդից հեռու է, ոռոգում է մի շարք գյուղերի և ավանների ցանքսերը և հետո խառնվում է Եփրատ գետին: Միաֆարկինի լեռներից բազմաթիվ առվակներ են հավաքվում և Հիսնի-Քեյֆի բերդի մոտ, Ջեղիրեում և Մուսուլում իրար են խառնվում:

Բերդի օդն ու ջուրը շատ լավն են և հայտնի են քուրդ գեղեցկուհիները: Ունի շատ լավ խաղող: Բերդի հյուսիսային կողմի լեռները ծածկված են այգիներով: Ժողովուրդը առողջ և ամրակազմ է: Բերդի հարավային կողմում դաշտերն են, որոնք տարածվում են

մինչև Հիսնի-Քեյֆը և Բաթմանի մեծ կամուրջը, որտեղից մեկ օրում կարելի է հասնել Խուսրևի բերդը, իսկ հարավից՝ մեկ օրում, Հազոյի բերդը:

Այնուհետև էվ. Ջելերին նկարագրում է Միաֆարկինի իսլամական ուխտա-
նոցները:

...Պատմագիր Մուկադդեսի ասելով, նույի ժամանակի ջրհեղեղից հետո, նրա ցեղից մեկը՝ Մելիք-Քուրդոմը, ապրել է 600 տարի և շրջելով Քուրդիստանում, եկել է Միաֆարկին ու հավանելով տեղի ջուրն ու օդը, այնտեղ բնակություն է հաստատել: Սրա որդիներն ու թոռները խիստ բազմացել են և ստեղծել Իբրանի (Եբրայերեն) և պարսկերեն լեզուներով կազմված մի նոր լեզու, որը սակայն ոչ եբրայերեն է, ոչ արաբերեն, և ոչ էլ պարսկերեն: Այդ լեզուն ներկայումս կոչվում է քրդերեն և գործածվում է այս երկրում: Քրդերենը ունի 42 բարբառ, որոնք իրար նման չեն և մի բարբառով խոսողը մյուսին կարող է հասկանալ միայն թարգմանչի միջոցով:

Քուրդիստան է կոչվում այն երկիրը, որի մի ծայրը հյուսիսում՝ էրզրումից և Վանից սկսած, հասնում է մինչև Հեքարի, Ջեզիրե, Ամադիե, Մուսուլ, Շահրի Ջոր, Հարիր, Արդալան, Բաղդատ, Դերնե, Դերթենկ և Բասրա: 70 կոնաք տարածություն զբաղող այս լեռնոտ երկիրը համարվում է Քուրդիստան և Քարաստան, ուր՝ Արաբական Իրաքի և Ղեմանի (?) միջև, բնակվում են վեց հազար քուրդ աշիրեթներ և ցեղեր: Աստված եթե կամենա իր տեղում այս աշիրեթների և նրանց աշիրեթապետների մասին կխոսենք:

Քուրդիստանի լայնությանը, երկարությանը չափ չկա: Նրա արևելքում՝ Աջեմի սահմանի մոտ, Հարիրից և Արդալանից մինչև Շամի և Հալեպի հողը 20—25 կոնաք է: Ամենանեղը՝ 15 կոնաք է: Այս ընդարձակ երկրում 500 հազար հրացանաձիգ կա, որոնք բոլորը շաֆիներ¹⁶ են: [Քուրդիստանում] ընդամենը 776 բերդ կա, բոլորն էլ բարեշեն են:

Քրդական լեզուներից¹⁷ հայտնի են, զազա, լուռ, հիքարիի, ավնիքի, մահմուտի և շիրվանի, ջեզիրիվի, փեսանի, սենջարի, հարիրի և արդալանի, սորանի, խալթի, ջեկվանի, ամադի, ոուզիկի լեզուները:

Այնուհետև, էվ. Ջելերին քրդական լեզվից բերում է բազմաթիվ նմուշներ, թվեր, խոսակցական կարևոր արտահայտություններ և այլն:

(էջ 75—76)

...Միաֆարկին բերդից շարժվելով դեպի հյուսիս, անցանք Քաթմանի կամուրջով և կանգ առանք։ Կամուրջի տակով գետը այնպիսի ուժգին թափով է հոսում, որ նրա ձայնից մարդու ականջ խլանում է։ Կամուրջը առանց սյուների է և գցված է ժայռերի վրայով։ Այստեղից են անցնում դեպի Դիարբեքիր, Միաֆարկին, Հազո, Բիթլիս, Վան և Քուրդիստանի այլ կողմերը տանող ճանապարհները։ Ալ-Աբբասիների ցեղից հարգելի մի անձ, իր արդար հարըստությունից 3000 քիսե փող է ծախսել, մի շարք ճարտարապետներ ու վարպետներ հրավիրել և շինել է տվել այս հսկա կամուրջը, որը կառուցման ձևով, հիմքի, բարձրության, երկարության և ամրության տեսակետից գերազանցում է Անատոլիայում եղած բոլոր կամուրջներին։ Գետի մեկ կողմը ժայռ, մյուս կողմը ավազ է։ Կամրջի վարպետը մտածել է, որ «Այս գետի վրա միաշքանի մի կամուրջ կառուցվելուց բացի ուրիշ հնարավորություն չկա», կամուրջի երկու կողմերում էլ հաստատ, ընդարձակ քարաշեն թմբեր է հիմնել և դրանց վրա բարձրադիր մի մեծ կամուրջ է կառուցել, որը հեռվից ուղեցույցի է նմանում։ Կամուրջի մեկ ծայրից մինչև մյուսը լրիվ 173 քայլաչափ է։ Հերսեքի երկրում կառուցված Մուսթարի կամուրջն էլ միաշքանի է, սակայն այս կամրջի ճարտարապետական նրբությունը, կանոնավորությունը ոչ մի կամուրջ չունի։ Ո՛վ հավատարիմ եղբայրներ, Աստված՝ վկա, ես որ իմ թանկագին կյանքը ճանապարհորդությունների մեջ եմ փչացնում, այսպիսի հսկա և սարսափելի, կամարած կամուրջ չեմ տեսել...

Կամրջի երկու կողմում, բերդի դարպասների նման, երկաթյա դռներ կան։ Այս դռներից ներս, աջ ու ձախ կողմերում, կամրջի հիմքերին հավասար և կամրջի տակ խաներ կան, անցորդները այստեղ են իջևանում։ Կամրջի կամարի տակ բազմաթիվ սենյակներ կան, որոնց երկաթյա պատուհաններով պատշգամբներում նստում են հյուրերը և նրանցից ոմանք զրուցում են կամարի դիմացի կողմում գտնվող մարդկանց հետ, ոմանք էլ ցանցով ձուկ են որսում։ Ճարտար վարպետը դիտավորյալ է կառուցել այդ բոլորը։ Կամրջի աջ և ձախ կողմերում դրված բոլոր ճաղաշարքերը նախիջևանի պողպատից ևն։ Վարպետը գործադրել է իր բոլոր ճարտարություններ և այդպիսի գեղեցիկ ճաղաշարքերի ցանց է կառուցել։ Այս հսկա կամրջի Հազոյի կողմի խանում նստում են Հազոյի բեյի մարդիկ և այդ կողմի անցորդներից տուրքեր են առնում, իսկ Միաֆարկինի կողմից նրա բեյի մարդիկ են տուրքեր առնում։ Այդ խան կոչված շենքերից բացի շրջակայքում ուրիշ շենքեր չկան։ Թեև էրզրումի

մոտի Հասան Կալայի դաշտի Արագ գետի վրայով գցված Չոբանի կամուրջն էլ մեծ է, բայց այս կամրջին չի հասնում: Բրուսա քաղաքով Ռուհբան լեռից հոսող Իրղանտի գետի վրայի Իրղանտի կամուրջն էլ ուզել են այս Բաթմանի կամրջի ձևով կառուցել, բայց ոչ մի նմանություն... Արդարև, ճարտար վարպետը իր բոլոր կարողությունը գործադրել է այս կամրջի վրա և այնպիսի ճարտարություն է երևան բերել, որին հետագայում ոչ մի ճարտարապետ չի կարողացել հասնել: Կամուրջը, հիմքից մինչև գագաթը, շինված է Դիարբեքի բերդի քարերից. կայծքարը այդ քարի համեմատությամբ դատարկ բան է: Այս կամրջի վրա գցված քարաշեն մայթերը 700 տարուց ի վեր բնավ չեն քանդվել և կարծես թե նոր են վարպետի ձեռքի տակից դուրս եկել... Մի խոսքով այս կամրջի գովքն անելու համար լեզուն կարճ է և գրիչը անզոր:

Այդտեղից Բաթման գետի եզերքով շարժվեցինք դեպի արևելք և իջևանեցինք Խաս-չաիր կոչված վայրում... Այնտեղից եկանք Հազո բերդը:

Հազո բերդի բնութագիրը: Բերդի հյուսիսում գտնվող բարձր լեռները կոչվում են Ջո լեռներ: Բերդը կառուցվելուց առաջ Կարա-Կոյունլիներին մեկի՝ Կարա Յուսուֆ խանի, Կարա Ջո ցեղը այս լեռներում է ապրել և այս պատճառով այդ անունն է ստացել: Հետագայում այդ ցեղի մարդիկ հավաքվել են և այդ վայրում մի քաղաք է առաջացել, որը կոչվել է Ջո քաղաք կամ Հազո բերդ: Այնուհետև Ադրբեջանի իշխող Ուզուն Հասան շահը տիրացել է այս բերդին: Խավարյալ Թիմուրը, երբ եկել է Միաֆարկին բերդը ավերելու, Բիթլիսի Աբդալ խանի նախնիներից մեկը տիրացել ու նորոգել է այս Հազո բերդը: Հետագայում [սուլթան] Սելիմ խանը Չրվերի նվիրական պատերազմից վերադառնալիս, 920 (1514) թվականին Բիթլիսի իշխողը Սելիմին հպատակություն է հայտնել և բերդը հանձնել է նրան: Սելիմ խանի հրամանագրով իբրև հյուսիս է արձանագրվել և իբրև էյալեթ շնորհվել է իր տիրոջը: Սուլեյման խանի աշխարհահամարով համարվում է Դիարբեքի էյալեթի հինգ հյուսիսայիններից մեկը... Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի, սակայն ենիչերիի սերդար, մյուֆթի, նագիր և այլն չունի: Ամեն ինչ իշխողի ձեռքումն է. մինչև անգամ բերդը, ռազմամթերքը, բերդապահ ու բերդակալ զինվորները իշխողի կողմից են նշանակվում:

Հազոյի բերդի նկարագիրը: Ջո լեռան ստորոտում, սեպածև ժայռի վրա կառուցված փոքր բերդ է: Շրջագծի երկարությունը 1600 քայլ է: Արևելքից սեպածև ժայռեր են, իսկ հարավից դաշտավայր

է, ունի այս կողմի վրա նայող երկաթյա մի դարպաս: Ճանապարհը շատ թեք է, և դեպի ներքևի վարոշը իջնելը դժվարին է: Բերդի մեջ առանց այգիների ու պարտեզների 150 հողածածկ տուն կա: Բերդի կեսը բռնում է շրջապատի վրա իշխող Մյուրթեզա բելի ապարանքը: Այս բելը Բիթլիսի Արդալ խանի փեսան է... Ապարանքում ջրամբարներ և ջամի կան, իսկ մյուս շինությունները ներքևումն են:

Հազոռ ռաբարի գովիլը: Հարավային կողմում, ընդարձակ մի վայրումն է բերդը և բաղկացած է 1000 հողածածկ տնից ու նոր է բարեշինվել: Շուկայում հայտնի են ջամին և խանը: Մի փոքր բաղնիք և 3 փոքր խանութ ունի: Ներկայումս Մյուրթեզա բելը այստեղ քարաշեն մի խան է շինել տվել, որը նման է ամուր բերդի: Քարաստան է, պարտեզներն ու այգիները լավ չեն: Ժողովուրդը քաջ է, նշանավոր են հետևակներն ու հեծյալները: Աննման են զանազան տեսակի սրախաղերում և նետածգության մեջ: Վերին աստիճանի կրոնասեր, բարեպաշտ են և պատկանում են շաֆի դավանանքին: Սրանց յայլաներում ապրում են խալթի, ղեկվաթի, զիխարի քրդեր, բայց նրանց հետ առևտուր չեն անում...

...Փառք Աստծո, այս մենզիլում հանդիպեցինք մեր էֆենդի Մելեք Ահմեդ փաշային, նրա ձեռքը համբուրեցինք և Դիարբեքիրի վալիի Ֆիրաբի Մուստաֆա փաշայի նամակները և նրա տված բոլոր ավանդները փաշային հանձնեցինք: Շատ գոհ մնաց, բոլոր վրանները իր հպատակներին ու մարդկանց բաժանեց և 32 քիսե փողով զինվորներին ուլուֆե (ռոճիկ) տվեց:

Այստեղից շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Քեֆենդեր բերդը, որը ներկայումս Բիթլիսի խանի տերիտորիայում սուբաշիություն է և Բիթլիսի նահիյեներից է... Սրա հարավում, բարձր լեռների վրա երևում է Զիրիքի բերդը... Այդտեղից թեք և քարքարոտ վայրերով Բիթլիսի գետի ափով շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Զիրիքի լեռան մոտ գտնվող Չեմենտիր անունով վայրը:

ՄԵԼԵՔ ԱՀՄԵԴ ՓԱՇԱՅԻ ԲԻԹԼԻՍԻ ԽԱՆԻ ՀԵՏ ՏԵՍԱԿՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԵՄ ԽՆՋՈՒՅՔ

Այս վերնադրի տակ էլ. Չելերին պատմում է Բիթլիսի Արդալ խանի Ահմեդ փաշային դիմավորելու, ամբողջ ճանապարհին փաշային տրված պատիվների և նվերների մասին: Փոխադարձաբար փաշայի կողմից խանին, նրա որդիներին և մարդկանց տրված խալաթների, սամույրի մուշտակների և ոսկեզօծ գոտիների մասին: Մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ մտնում են Բիթլիս քաղաքը, որի ժողո-

վորդը մեծ բազմությամբ դիմավորում է փաշային: Փաշան ժողովրդին անսահման քանակությամբ ոսկի և ակնք է բաժանում: Իջևանում են խանի այգիներում, որտեղ փաշայի հրամանով տասը օր հանգստանում են: Էվ. Չելեքին Բիթլիսում շրջում և ծանոթանում է քաղաքի հետ:

Հին Բիթլիս Բաղաֆի բնութագիրը: Էվ. Չելեքին սկզբում տալիս է Բիթլիս քաղաքի հիմնադրման մասին պատմագիրների հաղորդած ավանդությունները, որոնց համաձայն այս բերդի հիմնադիրը Եղեկ է Ալեքսանդր Մակեդոնացին: Ինչպես այլ առիթներով, այստեղ նորից կրկնում է, որ Ալեքսանդրը այդ ժամանակ տառապել է ծանր հիվանդությամբ ու փորձել է մի շարք գետերի ջրեր խմելով բուժվել և նրան շատ է օգնել Բիթլիսի ժայռի տակից հոսող ջուրը: Այդ պատճառով իր Բիթլիսի անունով ծառային նա հրամայել է այդ տեղում մի այնպիսի ամրակուռ բերդ կառուցել, որ ինքը՝ Ալեքսանդրն անգամ, չկարողանա գրավել: Հետո Ալեքսանդրը շարունակում է իր արշավանքը: Վերադարձին Բիթլիսը բերդը կառուցել և նրա պաշտպանությունը իր ձեռքն է վերցրել: Ալեքսանդրը բերդը պաշարում է, բայց իզուր: 40 օր պաշարելուց հետո Ալեքսանդրը բերդը թողնում և գնում է դեպի Մուշ: Այդ ժամանակ Բիթլիսը մեծ նվերներով զաւիս է, բերդի բանալին Ալեքսանդրին է հանձնում և ասում. «Իմ տե՛ր, ձեր հրամանի համաձայն ես բերդը կառուցեցի այնպես, որ դուք էլ չկարողանաք գրավել»: Ալեքսանդրը բերդի իշխանությունը հանձնում է Բիթլիսին: Այս պատճառով բերդը կոչվել է Բիթլիս [Բիթլիսի աղավաղված ձևն է]:

...Աչեմ պատմագիրները այս քաղաքը հիշում են «Իսքենդերի թախթգյահ»¹⁸ անունով: Ինչպես պատմագիրը՝ այս քաղաքը անվանում է «Մեծ Ալեքսանդրեոսի բերդ»: Մինչև հիմա էլ [բերդի վրա], մի շարք տեղերում երևում են հունական ճարտարապետության նշաններ: Քուրդիստանում շատ մելիքների ձեռքից-ձեռք է անցել, սակայն ավելի շատ այստեղ իշխել են Ադրբեջանի իշխողներ Կարա Կոյունլու Յուսուֆ Զելալին և Ակ Կոյունլու Ուզուն Հասանը: Առաջին անգամ այս վայրը քրիստոնյաներից դրավել է Ալ-Աբբասիններից մեկը՝ Սուլթան Էվհեդուլլահը: Նրա իշխանության շրջանը կարճատև է եղել: Քաղաքին տիրացել է Ադրբեջանի շահ Ուզուն Հասանը: Հետագայում՝ 878 (1473) թվականին, երբ Հասան Շահը Թերջանի դաշտում պարտություն է կրում, նախկին դրությունը վերականգնվում է: Ավելի ուշ, 920 (1514) թվականին Բիթլիսի խանը [սուլթան] Սելիմ I հպատակություն է հայտնում և նյութում երկար գով նրա որդիները մինչև հիմա էլ իշխում են իբրև խան, որոնց փաղիշահական հրամաններում՝ վեհաշուֆ խան** տիրողոսն է տրվում...

بنوان تاريخی
خان عالیشان**

Բիթլիսի բերդի տեղն ու նկարագիրը: Դիվան և Օբիխ լեռների միջև, ընդարձակ և քարքարոտ մի դաշտում, Օբիխ ձորի ձախ եղեր-քին, Իսթենդերի ձորի աջ կողմում, երկու զետերի միախառնման վայրում, բարձր և սեպածե մի ժայռի վրա կառուցված բարձր բերդ է, որի մարմար քարերից յուրաքանչյուրը փղի մեծության են: Բարձրությունը՝ մինչև գագաթը, 600 քայլ է: Ճանապարհը շատ թեք է և դժվարանցանելի: Արևելքից ձգվում է դեպի արևմուտք: Արևելյան կողմում խիստ բարձր մի աշտարակ կա, որից ցած գտնվող ձորն այնքան խորն է, որ մահվան դատապարտված մարդկանց նետում են այստեղից ցած և կտոր-կտոր անում: Այդ պատճառով էլ այս աշտարակը Կանլի Կուլե (արյունոտ աշտարակ) է կոչվում: Աշտարակի արևմուտքում, խանի պալատի մի անկյունում տեսակ-տեսակ ուղղամասերը է պահվում: Աշտարակի վրա ընդամենը 670 պատնեշներ և ատամներ [պարսպի] կան: Յուրաքանչյուրի վրա մի անցք կա, որից ցած նորից մի շարք անցքեր կան, որոնք հետագայում են բացվել: Բոլոր պատերը անկյունաձև են և դուրս են ցրցված, այնպես որ անկյունի աշտարակներից կարելի է միմյանց տեսնել: Յուրաքանչյուր աշտարակում պահապանների տներ կան: Հարավային կողմում, դեպի քաղաք տանող ստորին մասի վրա երեք հարկանի երկաթյա դարպասներ կան և այդ դարպասների արանքներն ամրացված են տեսակ-տեսակ զենքերով և զործիքներով: Պահապանները գիշեր-ցերեկ հսկում են և ոչ ոքի չեն թողնում բերդ մտնել: [Բերդի] շորս կողմը Բաբելոնի խորխորատների նման է: Շրջապատում խրամներ չկան, քանի որ ամեն կողմից վեր են ցցված սեպածե ժայռերը:

Բերդի շրջագծի երկարությունը 2900 քայլ է: Սակայն դղյակի կողմը փակ էր և չկարողացանք չափել: Այդ մասը հավանաբար 1000 քայլից ավելի է: Այդ դեպքում ամբողջ շրջագիծը մոտավորապես 4000 քայլաչափ կլինի: Պարիսպների բարձրությունը՝ 80, լայնությունը՝ 10 արշին է: Բերդի ներսում 300 տուն կա, կեսը բռնել է խանի ապարանքը, որը բազմահարկ, աջեմի և հունական [ձևով] զարդարված սենյակներից բաղկացած գեղեցիկ մի շինություն է: Ամեն մի խան մի բանով բարեզարդել է: Մասնավորապես Աբդալ խանը մեծ գումարներ է ծախսել և այդ ապարանքը Ֆիդակայի պալատի նման մի մեծ ապարանքի է վերածել: Բոլոր պատուհաններից և պատշգամբներից, բերդի աշտարակներից և պատնեշներից կարելի է տեսնել Դատվանի¹⁹ լեռները: Ժայռի ներսում շատ քաղաքներ կան, որոնք լիքն են հացահատիկով և սննդամթերքով:

Այս քարայրներից ներքև իջնող ջրի ճամփաներ կան: (Բերդում) մի ջամիից, մի մեդրեսեից և հացի ամբարներից բացի ուրիշ շինություններ չկան:

Բիրլիսի էյալեքը և հյուսիսումները: Վանի էյալեթում առանձին հյուսիսում է: Ստացված եկամուտը փաղիշահի կողմից տրված է բեյին իբրև խաս: Էյալեթից խանը ամեն օր մի քիսե ակչեի եկամուտ է ստանում: Աստիճանը Վանի էյալեթի աստիճանն է: Երկու հազար զինվորով իշխանություն է վարում: Պատերազմ գնալու, կամ թե պետության բերդերը նորոգման հրավեր ստանալու դեպքում Վանի սերդարի հետ է գնում: Քաղաք եկած քարավանների մաքսն ու տուրքը խանին է պատկանում: Քաղաքում ապրող քրիստոնյաների (յակութի) և արաբ ռայաների գլխահարկը Վանի բանակին է պատկանում: Տարեսկզբին Վանից մի աղա է գալիս, տուրքերը հավաքում է և խանին ռոճիկ է տալիս: Իսկ Մուշի դաշտի տուրքերը, մշտական կարգով, Երևանի ֆաթիհ սուլթան Մուրադ խանի կողմից խանին է շնորհված: Խանը այդ տուրքերից վճարում է բերդակալի և բերդի 200 զինվորների համար սահմանված վարձը: Բերդի բանակիները գիշեր-ցերեկ իր մոտն է պահում: Այս աստիճանի ազատ և բավականին ընդարձակ էյալեթ է:

Բիրլիսի էյալեթի սահմանները: Արևելքից սահմանակից է Վանա ծովի եզերքի Թախթի Վան²⁰ անունով սուբաշիությանը: Դարձյալ արևելքից սահմանակից է Հեքթարիի Ոստան բերդին: Հարավից սահմանակից է Շիրվանի և Հիզանի (խիզանի) բերդերին: Նորից հարավից, մեկ մենզիլ հեռավորության վրա, սահմանակից է Զիրիկի բերդին: Արևմուտքից, երեք կոնաք հեռավորության վրա՝ սահմանակից է Դիարբեքիի էյալեթի Հադոյի բերդին, հյուսիսից, երեք մենզիլի վրա՝ Երջիլի բեյին, չորս մենզիլ (հեռավորության վրա)՝ Զեբաքչուրի բեյին: Մուշի դաշտով անցնելով էրզրումի տերիտորիան, հյուսիսային կողմում նամիրվանի բեյի սահմանն է: Սորից դեպի հյուսիս, երեքօրյա հեռավորության վրա՝ էրզրումի Սալազկերտի բեյի տերիտորիան է: Հյուսիս արևելքում, Վանա ծովի եզերքին, Վանի սանջաքի Ախլաթի բեյի սահմանն է: Արևելքում, Վանա ծովից այն կողմի հետ կապ չունի:

Խանի տնօրինության տակ կան 70 աշիրեթ և ցեղ: Ամենակարևորը Մուտիկի բերդի Ալի բեյն է, որը 700 հրացանաձիգ զինվոր ունի: Եթե խանը ցանկանա արանցից (ցեղերից) 70.000 զինվոր կարող է վերցնել: Բիրլիս քաղաքը 40 հազար բնակիչ ունի, որոնք պատկանում են ռուզիքի ցեղին: (Սրանք) մյուս քրդերի նման քաջ

և արի շէն: Բեխերը հինայած, աչքերին սուրմա քաշած, մաքուր ու առաքինի, քաղցրախոս մարդիկ են: Բիթլիսի էյալեթի մարդահամարով 43.000 քրիստոնյա ուսանող կան: Զիլիբի կեսը պատկանում է Վանի բանակին, կեսը Աբդալ խանին: Էյալեթում 13 զեամեթ և 214 թիմար կա: Ունի ալայի բեյ, շերիքաշի: Ըստ օրենքի, ջեբելուների հետ միասին 3000 զինվոր ունի, որոնք խանի դրոշակի տակ պատերազմի են գնում Վանի փաշայի բանակի հետ: Բիթլիսը 150 աղջկի աստիճանով շերիֆ կաղա է: Կաղայի իշխանության մեջ 17 նահիյե կա: Սրանց գլխավորները Մուդիկի, Քեորի²¹, Քեաշի, Ջիրգեխանի նահիյեներն են: Օրենքի համաձայն, կազին տարեկան 80 քիսե եկամուտ է ստանում: Իսկ եթե խաների հետ լավ հարաբերություն է պահպանում, ավելի շատ է ստանում: Շաֆիի դավանանքից ունի մյուֆթի, նազիր, բերդակալ, հարկահավաք և շեհ-բենդեր²², որոնք նշանակվում են խանի կողմից: Սակայն տուրքերի աղան և ենիշերի սերդարը նշանակվում են փաղիշահի կողմից: Ունի նաև մյուհթեսիր, կափանդար²³ և բոյա էմինի²⁴:

Բիթլիսի ջամիները: Հայտնի է մեծ քանակությամբ աղոթողներ ունեցող Սուլթան Շերեֆեդդինի հնագույն ջամին: Շատ գեղազարդ է: Կամարներն ու գմբեթը ամրակուռ են: Հոյակապ մի մինարե ունի, որի նմանը ոչ միայն Բիթլիսում, այլ ամբողջ Քուրդիստանում չկա: Վերին բերդում Բիթլիսի ջամին է, որը կառուցել է Բիթլիս բերդի հիմնադիրը՝ Ալեքսանդր Մեծի գանձապահ Բիտլիսը: Սկզբում եկեղեցի է եղել, հետագայում սուլթան էվհադ-Ուլլահը ջամիի է վերածել: Մեկ մինարեով և հին ոճի ջամի է: Սարաջխանեի ջամին, ներքին վարդուն է... Տարօրինակն այն է, որ թեև բոլոր այս ջամիների հատակը պարսկական գորգերով և Սպահանի կարպետներով են ծածկված, սակայն ջամիների մի անկյունում վառարաններ են դրված, որոնք տաքացնում են ջամիները... և նամազի ջուրը: Ջամիների մի անկյունում էլ սաթրանջ են խաղում, շաֆիի դավանանքը թույլ է տալիս այդ:

Այնուհետև էվ. Չելեբին նկարագրում է Բիթլիսի մզկիթները, մեդրեսները, դպրոցները, մոտ 20 նաքշեհի, գյուլշենի և բեկթաշի²⁵ թեքները...

Թաղերը՝ Խուսրե փաշա, Շամ Զինդան, Զորում, Զինիդար, Կըզըլ մեսջիտ, Շեյխ Հասան, Զիրք, Քեչուր, Գյոք Մեյդան, Քոմուս, Թեկելիսան, Նեկշուտ, Արաք Քյոփրուսու, Օվուլ Մեյդանի, Կարադերև, Ավիխ, Դեյիրման, Խանբաղի Կան նաև արաբների և քրիս-

տոնյաների թաղեր: Քաղաքում հրեա, ֆրենգ և հույն չկա: Քրիստոնյաները հարուստ վաճառականներ են:

Ապարանքներ: Հայտնի են խանի, Բեշարիթ Աղայի, Մուստաֆա Աղայի, Կարա Մուհամմեդ Աղայի, Ալայբեյի, Հայտար Քեթխուդայի, Չաքեր Աղայի, Արաբ հալիլ Աղայի ապարանքները:

Խաներ: Ինը խան կա: Մութաֆների, Շախանի, հաթունիյե, հոսրե փաշայի, Շերեֆխանի խաները և այլն:

Շուկան, բազարը և բեդիստանը: Ընդամենը 1200 խանութ կա: Ամենքից ավելի ճոխ ու գեղեցիկը ստորին վարոշում գտնվող հուսրե փաշայի շուկան է, որը Բրուսայի Քելիջիքի շուկային է նման: Բացի այդ, քարաշեն մի բեդիստան էլ կա: Երկու տեղում խաղախորդարան կա: Բիթլիսում պատրաստված գուլնզգուլն կաշիները աշխարհի երեսին չկան: Ներկատներում հայտնի վարպետներ կան: Այս երկրին հատուկ է դեղնագուլն ներկը:

Կափանի շուկան: Կառավարական կափանը այստեղ է: Ամեն տեսակի մետաքսներ և կերպասներ, ռետիլներ և խմելիքներ կան: Բոլորը այս կափանն են բերում կշռում, սուլթանական տասանորդը (ösur) վճարում և հետո վաճառում: Որոշված գնից ավելի վաճառել չի թույլատրվում:

Կամուրջներ: Բիթլիսում 17 դետակների վրա 11 քարաշեն կամուրջ կա, ինչպես օրինակ բերդի տակի հաթունիյե կամուրջը, որի տակից հոսում է երկու գուլալ ջուր՝ Իսքենդեր և Ուխ գետակները: Այնուհետև, Հուսուլ գետի կամուրջը, էլբրութ գետակի կամուրջը և այլն... Մեզ հայտնի ջրերի (գետակների) աջ ու ձախ կողմերում, այգիներով ու պարտեզներով բազմահարկ մեծ ապարանքներ կան, որոնք բոլորն էլ քարաշեն են:

Տներն ու շինություններ: Ներքին բերդի և ստորին վարոշի ընդամենը 8 թաղում, 7 ջրի եզերքին 5000 բարեշեն և գեղեցիկ տուն կա: Բոլորն էլ ծածկված են մաքուր հողով: Շատ տներ մեկը մյուսին են նայում: Մեծ մասը բարձր, օղավետ, պալատանման տներ են: Սակայն ստորին վարոշը իր մեջ չի ընդգրկում բոլոր տները: Ստորին բերդում շուկան, բազարն ու բեդիստանն են միայն, կա նաև մի քանի հարյուր տուն: Տները զարդարված են պարտեզներով ու այգիներով: Բոլորը բլուրների ու ձորերի վրա են և քաղաքին գեղեցիկ տեսք են տալիս: Սա Քուրդիստանի դրախտն ու պարծանքն է հանդիսանում: Ստորին բերդը այնքան էլ ամուր չէ, կառուցված է Արրասիներից մեկի կողմից: Հարավից գետը զարնվում

է պարսպին և այդ գետակը կարծես բերդի խրամը լինի: Դարպասներին մեկը դեպի արևելք, մյուսը դեպի արևմուտք է բացվում:

Բնակչությունը: Այս քաղաքի ավագանին շատ հարդելի է: Նրանք շատ երկար են ապրում և շնայած ուժասպառ են երևում, սակայն ձի են հեծնում, թուր խաղացնում, որսորդությամբ պարապում և առևտուրի են գնում: Սովորական տարիքը 60—70 է, սակայն ավելի երկարակյացները հասնում են մինչև հարյուր տարեկանի և նրանց դեմքերը կարմրավուն է: Առողջակազմ մարդիկ են:

Հագուստները, կանանց, տղամարդկանց և ստրուկների անունները: Թեև Քուրդիստան է, բայց սամույր մուշտակով խանի ծառայողներն ու ավագանին շատ են: Միջակ վիճակի մարդիկ Շիրվանի մոտի Մատեն գյուղաքաղաքում պատրաստված կերպասից են հագնում: Աղքատները բեղից հագուստներ են կրում: Մի քանի ընկերներից իմացանք, որ բոլոր կանայք սպիտակ շարսավով են փաթաթվում, երեսները քողով են ծածկում և գլուխներին ոսկով և արծաթով զարդարված գդակներ են դնում: Նրանց հագուստը ամբողջովին մետաքսից է:

Տղամարդկանց անունները. Հեյդար աղա, Բեշարեթ աղա, Չենդեղան աղա, Սելհան աղա, Զիջրի աղա, Սեյֆի աղա, Շերեֆ բեյ, Զիաէդդին և Բեդեր բեյ, Ալեմշահ բեյ, Քերար Կուլի բեյ, Յաշար բեյ:

Կանանց անունները հարցնելու հնարավորություն չունեցանք: Խանի կինը, [սուլթան] Սուլեյման խանի վեզիր Զալ փաշայի աղջիկ Խանըմ Սուլթանն է, որը 100 ստրկուհի ունի: Ստրուկները մեծ մասամբ վրացիներ են, որովհետև Վրաստանը հյուսիսումն է և մոտ է: Անունները՝ Սիյավուշ, Ռուսթեմ, Քյազըմ, Զաքեր, Խենդան, Կրնան, Ուլան-ափարդը, Սալման, Դելեթ, Խան Վերդի, Սեհրաբ, Շահ-սուվար է... Ստրկուհիները շուկա ու բազար դուրս չեն գալիս: Նրանց անունները՝ Դիլդար, Թաբենտե, Էյլենջե, Չեշմի սիյահ, Գյուհեր, Շեմասե, Դիլարա, Սուրեյա, Գելլի, Քոքբան, Նուրբան, Բադը-Ջենան:

...Բիթլիսում ընդամենը 600 տնական բաղնիք կա: Քանի որ քաղաքացիներն իրենց կանանց թույլ չեն տալիս բաղնիք գնալ, նրանք տնական բաղնիքներում են լողանում: Եթե շուկայում մի կին տեսնեն, անարգում են:

Էվ. Չելերին նկարագրում է նաև Բիթլիսի մի շարք վայրերը, բոլոր գետակները: Ապա գովում է բուժքի կոչված բարբառը:

Բիբլիսի բուժֆի ֆուդերի բարբառը: Սրանք [րուժեքի քրդերը] հին քրդերից են: Սակայն նրանք ճարտարախոս են և նուրբ լեզվով են խոսում: Այնպիսի յուրահատուկ բառեր են գործածում, որ մյուս երկրների քրդերը չեն հասկանում: Բուժեքի քրդերը շատ լավ խոսում են նաև 12 քրդական այլ լեզուներով [բարբառներով]: Բիթլիսի խանը՝ մեր բարերար Աբդալ խանը, բանաստեղծ է, ճարտասան և տաղանդավոր գրող: Նա հավաքել է Բուժեքի ցեղի բազմաթիվ ընտիր բառեր ու խոսքեր և մի հիանալի մուխամմես է գրել:

Այդ ոտանավորը էվ. Չելեբին բերել է իր «Ուղեգրություն» մեջ (հատ. 4-րդ, էջ 97):

Բիբլիսի այգիները: Խանի աղաներից մեկի՝ Միր Աբի, հաշվառումով Բիթլիսում ընդամենը 10 հազար այդի կա. երկրի բնակիչները՝ ավագանին ու պատվավոր մարդիկ, մեծ ու փոքր, բոլորը ամռանը գնում են այդ այգիները և լրիվ ութը ամիս այգիներումն են անցկացնում: Բոլոր այգիներում տեսակ-տեսակ ու լավ կառուցված ավագաններ, շատրվաններ, բարձր շենքեր կան, որոնք հսկա տարածություն են գրավում, բայց ցաք ու ցրիվ վիճակում են: Ամենաաչքի ընկնող վայրերը (այգիները) պատկանում են Յակուտի քրիստոնյաներին, որոնցից յուրաքանչյուրը քարաշեն պատերով ու պատնեշներով բերդանման այգիներ են: Մի քանի այգիներ 2000 ղուրուշի բերք են տալիս: Նշանավոր այգիներից են Շիրինի, Բադդեդի, Արաբլիի, Հայդարի և Քարա Մուրագի այգիները: Խանը անձամբ, երբեմն, այս այգիներն է գնում, զբոսնում ու զվարճանում է: Յուրաքանչյուր այգում աստվադ տուն կռչված մի շենք կա, որտեղ մտնողը հիանում է: Յուրաքանչյուրը կարծես չինական մի պատկերասրահ լինի, որտեղ գտնվող հազարավոր ծաղիկների բնական և անուշ բուրմունքից մարդ զմայլվում է: Այս այգիների բոլոր ծառերը տնկված են սաթրանջի ձևով:

«Խըյաբան-ի գեր»²⁶ անունով խաղողի կախված ողկույզները դրված են եղեգից հյուսված վանդակների վրա: Երբ մարդ շրջում է նրանց ստվերում, հիանում է:

Վսեմ խանի այգու գովեր: Այս դրախտանման այգին գտնվում է Բիթլիսի արևմուտքում, նակելբան անունով սեպ ժայռի վրա: Արևելքում և հարավում նմանապես ժայռեր են, իսկ ներքևից հոսում է գետը: Ժայռի ամենաբարձր զագաթին մասամբ բնական, մասամբ արհեստական մի մեծ հարթավայր կա: Հարթավայրի երկու կողմերում բերդի պատերի նման պատեր կան, որոնք աշտարակ-

ներ և պատենշներ շունեն: Արևելքից և հարավից շատ բարձր սե-
պածե ժայռեր են, որտեղ կառուցված է ամրակուռ պատերով խանի-
մեծ ապարանքը, որն ունի բազմաթիվ գեղազարդ սրահներ, մի-
քանի հարյուր պատուհան և պատշգամբ, արևելքից նայում է Դե-
յիրման Դերեսիին: Այստեղ խանի զինվորների համար 700 սենյակ
է կառուցված, իսկ սենյակների տակը՝ ախոռներ: Ապարանքը շորս
դուռ ունի... Արտաքին ապարանքի ճիշտ կենտրոնում մի մեծ հրա-
պարակ կա, որտեղ ձիավոր զինվորները զինախաղեր են կազմա-
կերպում: Սրանք զանազան տեսակի ճարպիկ և ձեռնածու խաղեր
են կազմակերպում և խանից նվերներ են ստանում... Զինվորների
սենյակների վերևում գտնվում է հարեմի մի քանի հարկանի Քյա-
շի²⁷ անունով հախճապակյա ապարանքը, որը շրջապատված է Ա-
լեքսանդրյան պարսպով: Մի երկաթյա դուռ ունի, որտեղ գիշեր ու
ցերեկ, սպառազինված, պահապանություն են անում 40—50 ներ-
քինիացած հարեմի աղաները: Հարեմի ներսը ինձ հայտնի չէ, քա-
նի որ չտեսա: Սակայն ըստ մեր լսածների այնտեղ ևս մի հրապա-
րակ կա, որի շորս կողմում՝ 300 սենյակ... Հարեմի ներսում խա-
նի համար 40—50 արհեստանոց կա, որոնց բոլորի մեջ խանը աշ-
խատում է և խալիները մեկ արհեստանոցից մյուսը տանելը ան-
կարելի է:

Էվ. Չելեբին խիստ չափազանցված և գունագեղ ձևով նկարագրում է Արդալ
խանի բազմաթիվ գիտությունների, արհեստների ու լեզուների ծանոթ լինելը: Ա-
ռանձնապես գովաբանում է խանի բժշկական ձիրքը, հիշելով մի շարք դեպքեր,
երբ խանը մերձիմա՝ մարդկանց կենդանացրել և բոլորովին առողջացրել է, կույ-
րերին տեսողություն է տվել, բժշկել է նաև ձիերին: Հիանալի որսորդ է: Վարպետ
նարտարապետ է, պալատի բոլոր շինությունները խանի ցուցմունքներով են կա-
ռուցվել: Ժամագործության, փորագրության և այլ արհեստներում կատարյալ վար-
պետ է: Երաժշտության և երգեցողության ասպարեզումն էլ գերազանց է. գրել է
բանաստեղծություններ:

Խանը 14 որդի ունի, որոնք նմանապես ծանոթ են բազմատեսակ գիտելիքների,
արվեստների և արհեստների:

Էվ. Չելեբիի ասելով, Արդալ խանը ամեն կերպ հովանավորել և օգնել է գիտ-
նականներին, արվեստագետներին և այդ պատճառով էլ «Բիթլիս քաղաքը ներ-
կայումս գիտության տեր մարդկանց կենտրոնն է»:

Հետո խիստ գովասանքով և բանաստեղծական լեզվով նկարագրում է խանի
դուախտանման այգին, որտեղ աճում են խուրման և ամեն տեսակի ընտիր պտուղ-
ները: Նկարագրում է այգում եղած շքեղ ավադանները և նրանց գեղատեսիլ շատրո-
վանները, հազարավոր անուշաբույր և ընտիր ծաղիկները: Ասում է, որ խանը իր
այգու համար Սպահանից, Բավրիզից և Նախիջևանից վարպետ այգեգործներ է
բերել տվել:

Այգու հյուսիսային կողմում խանը մի խոշոր ավազան է կառուցել, նա հատուկ նավակներ է շինել տվել և ինքր անձամբ թիավարելով իր ընտանիքին ծածկրված նավակով ման է ածել:

Էվ. Չելերին ուժ տալով իր երեակայությանը, նկարագրում է խանի բաղնիքի բոլոր հրաշալիքները: Արարական ոճով, շինական հախճապակիներով և պարսկական պատուհան-փեղկերով շինված այս բաղնիքի ամենարարժր գմբեթի վրա փորագրված է Ֆիզուլիի բաղնիքի մասին քերթվածը: Բաղնիքում 300 շատրվան է եղել. հատակը եգիպտական ոճով գույնզգույն մարմարներով է ծածկված: Խոսելով բաղնիքում ծառայող վրացի և չերքես ղուլամների մասին Էվ. Չելերին ասում է. «...ամեն մեկի մեջքին հազար ղուրուշանոց ականազարդ գոտի կա, որոնց մեջ դաշույն և դանակներ են խրված: Բոլորը սատաֆից շինված նալրեններ* հագած շարժվելիս, կարծես Եղեմական դրախտի սիրամարգներ լինեն...»: Բաղնիքի վերին աստիճանի գեղազարդ և հարուստ սարքավորանքի մասին խոսելիս ասում է. «...բոլոր ծորակները ոսկյա և արծաթյա են, թասերը՝ նմանապես»: Բազմատեսակ անուշահոտություներով է հագեցած բաղնիքի մթնոլորտը: Մի խոսքով «այս հոյակապ պալատի, բաղնիքի և դրախտանման այգու նկարագրության համար մարդկային լեզուն իսկապես անզոր է, որովհետև այս հոյակապ շինությունների գեղարվեստական ներությունն ու գեղեցկությունը աննման է: Նվաստս, իմ 41 տարվա ուղևորությունների ընթացքում նմանը չեմ տեսել... Մինչև անգամ Բուզդատի ֆաթիհը՝ սուլթան Մուրադը, այս բաղնիքում լողանալիս, սառ ջրի փոխարեն վարդաջուր, իսկ տաք ջրի փոխարեն խնկաջուր է հոսել: Առանձին մի անկյունում հինգ սեաշյա դիլլաք** ղուլամներ, մի այլ առանձին անկյունում հինգ վերիի նման, հրեշտակային գեղեցկությամբ և հրապույրով աննման կույս աղջիկներ Սուլթան Մուրադին ծառայություն են մատուցել: Սուլթան Մուրադը սրանից շատ գոհ է մնացել և ասել. «Ընչ կլինի, որ այս բաղնիքը իմ Դար-ուլ-Սեադեթում լինե՞ր»***: Երբ Մելեք Ահմեդ փաշայի հետ այս բաղնիքը մտանք, նա ասաց՝ «Այսպիսի բաղնիք աշխարհի հրեսին չի տեսնված»:

Խանի Մելեք Ահմեդ փաշայի պատվին տված խնջույքը: Այս առթիվ Չելերին նորից անսահման հիացմունքով է խոսում խանի պալատի շքեղության, հարստության և հոխության մասին ու ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում այդ խնջույքը: Խնջույքի սեղանի վրա մատուցում են 14 տեսակ փլավ, բազմատեսակ քերարներ (խորովածներ): Իրեն խմիչք մատուցվում է Յեմենի սուրճ, բազմաթիվ շերբաթներ, ուշիկներ, կաթ և այլն... Եվ այս բոլորը կրկնվում է տասն օր շարունակ...

Էվ. Չելերին բազմաթիվ էջեր է նվիրել փաշայի պատվին տեղի ունեցած բազմաթիվ ըմբիշների՝ փեհլեանների, և նման անձանց խաղերի և ամեն տեսակ խեղկատակությունների նկարագրությանը****:

* Նալրեն, սարմուճակ՝ փայտյա կոշիկ, տնային բաղնիքի գործածության համար:

** Դիլլաք, բաղնիքներում լողացողներին քիսելով շփելու և լվալու ծառայող:

*** Դար-ուլ-Սեադեթ (բառացի՝ Լրջանկության վայր), այդպիս էր կոչվում Ստամբուլը:

**** Արդալ խանին Էվ. Չելերին հատկացրել է ամբողջ 24 էջ:

Բիթլիս ֆաղափ արհեստները: Ամենից առաջ, ինքը՝ Վսեմ խանը, 770 արհեստում (։) կարող և ընտրյալ մի անձնավորություն է... չնայած 70 տարեկան է, այնուհանդերձ առողջակազմ է և կենսունակ...

Բիթլիսում պատրաստված շեյխանի, մեկրավի անուններով հայտնի սրերից ոչ մի երկրում չկան: Դերձակները շատ լավ վարպետներ են: Խաղախորդարաններում և ներկատներում դեղին, վարդագույն, երկնագույն, կանաչ, մանուշակագույն և բազմաթիվ այլ գույներով ընտիր կաշիներ են պատրաստում: Եկող-գնացողները տանում են որպես նվեր: Այս կաշիները արտահանվում են մինչև Ֆրենգիստան (Ֆրանսիա) և այնտեղ շատ բարձր են գնահատվում: Այնտեղ ընդհանրապես պատրաստում են եղջերուի և թելաթին²⁸ անունով հայտնի կաշիները, սակայն Բիթլիսի կաշիների նման չեն կարողանում պատրաստել: Նշանավոր է նաև Բիթլիսի նետն ու աղեղը:

Բնակիչները: Վսեմ խանը ունի 10.000 ծառայողներ, որոնք գիշեր ցերեկ գոտկատեղից շեյխանի և մեկրավի սրեր են կապում և կրծքներին Հալեպի վահաններ են ամրացնում, ձեռքներին հաստ գավազան են բռնում, գլխներին թելավոր ու գույնզգույն փաթթոցներ կապում և ներկվում են կապույտ, դեղին, սև, կարմիր հինայով: [Բնակչության] մի մասն էլ այաններ և զեամեթների տերեր են, որոնք խաս և խարաջ են հավաքում: Մյուս մասը վաճառականներն են, որոնք ընդհանրապես ապրանքներ են տանում դեպի Աջեմի երկիրը, Վրաստան և այնտեղից կերպաս են բերում: Բնակչության մի մասն էլ արհեստավորներ են:

Բերքերը: Որովհետև այս քաղաքը բարձր լեռների միջև ընկած քարքարոտ վայրում է գտնվում, այգիները արհեստական են և երկրագործության հարմար դաշտեր չկան: Ցորենն ու այլ հացահատիկները Ռահովայից և Մուշի դաշտից են ստանում: Լեռներում ապրող քուրդ ռայաները կարմիր կորեկի հաց են ուտում: Պտուղներից նշանավոր են 11 տեսակի տանձերը:

Ուտելիքներն ու խմիչքները: Հայտնի են սպիտակ հացը, սպիտակ լավաշը և այլ բազմաթիվ տեսակի հացերը, փախլավան, կարկանդակը, կաքավի խորովածն ու փլավը, նշանավոր են նաև բազմատեսակ ոշարակներ՝ շերբաթները և շիրենները:

Այնուհետև էվ. Չելեբին նկարագրում է Բիթլիսի զրոսավայրերը, բարեգործական (կրոնական) հիմնարկությունները և ուխտատեղիները:

...Բիթլիս քաղաքում մեր փաշա Մելեք Ահմեդ փաշայի հետ 9 օր գիշեր-ցերեկ հաճույքով և զվարճությամբ անցկացրինք, ըստ կարելիության նրանց վիճակին ծանոթանալով գրի առինք:

Տասներորդ օրը փաշան պատրաստվեց մեկնելու դեպի Վան: Վսեմ խանը Մելեք Ահմեդ փաշային նվերներ մատուցեց՝ երեք աննման կույս աղջիկ, երեք զուլամ, 10 ընտիր ձի՝ բոլորը թանկագին սարքով, 3 հատ ականազարդ Մազանդարանի հրացան, 20 հատոր ընտիր գիրք, 3 հատ մետաքսով և ոսկեթելերով գործված Սպահանի խալի, 3 հատ նախիջևանի գորգ, 40 հատ գույնզգույն սուր, 10 ջորի և 10 ուղտ: Այս նվերները մատուցանելուց հետո՝ «Մեր նվերները ընդունեցե՛ք» ասաց ու փաշայի ձեռքը համբուրեց...

Մեծ նվերներ են ստանում նաև փաշայի բոլոր մարդիկ: Փոխադարձաբար փաշան խանին նվիրում է 8 սամույրի մուշտակ, և քաժանվելիս՝ փաղիշահի սլաքափեղ ստացված սպիտակ սամույր մուշտակը խանին հագցնում և իր մեջքի ականազարդ դաշույնը նրա մեջքին է կապում: Նվերներ են ստանում նաև խանի որդիներն ու մարդիկ:

Վերջում, «Մելեք Ահմեդ փաշայի խանին տված հանձնարարությունը» վերնագրով հատվածում, էվ. Չելեբին հիշում է Բիթլիսի խանի անցյալի հետ կապված մի քանի կարևոր դեպքեր: 1045 (1635) թվականին, երբ Երևանը գրավող սուլթան Մուրադը իջևանում է այդ պալատում, Մելեք Ահմեդ փաշան նրա (փաղիշահի) սիլահարն է եղել: Խանը փաղիշահին անսահման պատիվներ է տվել, իսկ փաղիշահը Մուշի ամբողջ տուրքերը մշտապես խանին է շնորհել: Իսկ երբ 1048 (1638) թվականին սուլթան Մուրադը Բաղդատը գրավելուց հետո վերադառնում է Դիարբեքիր, խանը դեռևս երիտասարդ և անփորձ, նրա մոտ է գնում, բայց այդ «նվիրական պատերազմը չի շնորհավորում», որի համար փաղիշահը զայրանում է և հանձնարարում Ահմեդ փաշային խանից լուծել իր վրեժը: Ահմեդ փաշան որոշ ժամանակ անց փաղիշահի ֆերմանով մեծ ուժով խանի վրա է շարժվում, սակայն խանից 70 քիսե դրամ և մեծ բանակությամբ այլ ապրանքներ ստանալով, խանին անպատիժ է թողնում և գնում է Սենջարի լեռներում բնակվող Սալլի եգիպտացիների վրա, 10 հազար մարդ է կոտորում և գերիներով ու ավարով վերադառնում է Դիարբեքիր: Երբ Ահմեդ փաշան էրգրումի վալի է նշանակվում, Բիթլիսի խանը նորից հանգիստ չի մնում և էրգրումի էյալեթի Բինգյուլի յայլան բարձրացող քրդերից 70 հազար ոչխար է խլում, որի համար ոչխարի տերերը դիմում են Ահմեդ փաշային: Երբ Ահմեդ փաշան դրավոր կերպով դիմում է խանին, վերջինս պատասխանում է. «Ես նրա էյալեթում չեմ, առանձին բարձր խան եմ, Մելեք փաշայի հետ ոչ մի կապ չունեմ»: Այս պատճառով Ահմեդ փաշան պատրաստվում է նորից մեծ բանակով խանի վրա գալ: Բայց այդ ժամանակ Ահմեդ փաշան սուլթան Իբրահիմի կողմից պաշտոնազուրկ է արվում...

Այս բոլորի մասին հիշատակելուց հետո նշում է, որ Մելեք Ահմեդ փաշան խանին ասում է՝ «...Ես Վանի էյալեթի տերն եմ, դու էլ իմ էյալեթի իշխանության ներքո ազատ իշխող ես և օջաթլրքի կարգով մշտապես այս էյալեթի տերն

են... քրդական խառնվածքի պատճառով ապօրինի և անտեղի ընթացքի մեջ չպետք է գտնվես։ Ամեն կողմ ցրված աշխրեթի բեյերին լավ վերաբերմունք ցույց տալով, փաղիշահի կողմից քեզ տրված ծառայությունները պետք է կատարես։ Մեկեր եղբորդ խոսքերը ճիշտ են, եթե դու շարիաթից և ուղղությունից, ճշմարտությունից մի մազաչափ անգամ հեռանաս, գլխիցդ ձեռք քաշած կլինես։ Շնորհ արա, քանի դեռ ես Վանում եմ՝ դու ամբողջ ժողովրդի հետ լավ վերաբերվիր... Ճշմարտության ճանապարհից մի հեռանա, — ահա իմ խորհուրդը այս է»։

Խանի խնդրանքով էվ. Չելեբին մի քանի օրով նորից մնում է նրա մոտ, որի հետ խանը առանձնապես զրուցում է, նպատակ ունենալով նրա միջոցով փաշայի վստահությունը ձեռք բերել։ Հետո էվ. Չելեբին մեծ նվերներով և հատուկ նամակներով ուղևորվում է Վան։

(էջ 81—128)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ²⁹ ԲԻԹԼԻՍԻՑ ՎԱՆ

1065 թվականի նվիրական շաբան ամսի սկզբին մեր ծառաների հետ միասին դուրս եկանք Բիթլիսից և շարժվելով դեպի արևելք, անցանք Բիթլիսի ձորով, դաշտային ճանապարհով և 4 օամ հետո իջևանեցինք Խուսրեվ փաշայի խանում։ Այն Բիթլիսի տերիտորիայում կառուցված մի հին խան է։ Շուրջը բոլորովին շինություններ չկան։ Հանգուցյալ բարեգործ Խուսրեվ փաշան այս խանից մինչև Վանա ծովը և մինչև Բիթլիս քաղաքը, խանի աջ և ձախ կողմերում, դաշտային ճանապարհի վրա 3 ժամ տևողությամբ կամարածածկ ճանապարհ է շինել տվել, որպեսզի ձմռանը բոլոր ճանապարհորդները, վաճառականներն ու ուխտագնացները այս կամարածածկ ճանապարհով անցնեն և նրանց համար ձմռանը տաք լինի, իսկ ամռանը՝ զով, որովհետև այս դաշտում այնպիսի ձյուն է տեղում, որ ոչ էրգրումում, ոչ Մուշում և ոչ էլ այլ ծանոթ դաշտերում չի տեղում։ Ամբողջ 8 ամիս շարունակ այս դաշտը ծածկվում է մինարեի բարձրությամբ ձյունով և այս կողմից Բիթլիսի ճանապարհը փակվում է։ Այդ պատճառով հանգուցյալ փաշան մեծ գումար է ծախսում և երթևեկողների համար այդ դաշտի մեջ կառուցել է տալիս այս խանն ու խանի աջ և ձախ կողմերի կամարածածկ ճանապարհը։ Սակայն ժամանակի ընթացքում էվկաֆը թուլանում է և [այդ վայրը] քուրդ ցեղերի ապաստարանի է վերածվում, ու մի շարք տեղերում քանդվում է։ Սակայն շինության հետքերն ու մնացորդները պարզ երևում են։

Այս դաշտային ճանապարհով 3 ժամ շարունակ դեպի արևելք գնացինք, հասանք Թախթի-Վան բերդը։ Քրդերը այս բերդը Դատ-

վան են անվանում: Այդ վայրը Վանի էյալեթի տերիտորիայումն է, Վանա ծովի եզերքին է և Վանի փաշայի խասն է: Կառավարում է սուրաշին: Հնում, [սուլթան] Սուլեյման խանի օրոք, Ջալ փաշան այստեղ մի փոքր բերդ է կառուցել, որն ամուր դերբենդ է³⁰: Շահ Թամասի օրոք, երբ աջեմները գրավում են Ախլաթի, Ադիլջևազի բերդերը, այդտեղից նավերով Վանին օգնության գնալը արգելելու նպատակով ավերում են Թախթի-Վան բերդը: Ներկայումս ծովեզերքին, բերդանման մի ամուր խան է նավահանգստի մոտ: Այդ խանում իշխում է Վանի փաշայի տղաներից մեկը՝ իր 200 մարդկանցով: Վանի բանակի կողմից մի աղա է նստած մաքսատանը և Վանա ծովով եկող ու գնացող նավերից սուլթանական տուրք և մաքսային տասանորդ է առնում: Այս խանի շրջակայքում մի քանի քրդական տներ կան: Մի ջամիից բացի, շուկա, բազար և այլ շինություններ չկան: Սակայն այս վայրը պետք է նորոգվի ու բարեկարգվի, քանի որ շատ լավ նավահանգիստ ունի:

ՎԱՆԱ ԾՈՎԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԵՋ ԹԱՓՎՈՂ ԳԵՏՆՐԸ

Թախթի-Վան բերդի մոտ ճանապարհը բաժանվում է երկու ճյուղի: Վանա ծովի հարավային կողմից աջ գնացող Գյուզել Դերե, Քիյավին և Սուլթան Կալայի սեպ և քարքարոտ ճանապարհը Հեքքարիի վիլայեթի միջով և Վանա ծովի եզերքով տանում է դեպի Վան: Երկրորդը՝ Դատվանից դեպի Հյուսիս, դարձյալ ծովեզերքով, անցնում է մի շարք բերդերով և 10 օրվա ընթացքում հասնում է Վան: Նվաասոս, լուր ստացա, որ մեր փաշա էֆենդին այս ճանապարհովն է գնացել Վան, այդ պատճառով էլ մենք, ընկերներով Դատվանից դուրս եկանք և գնացինք Հյուսիսային ծովեզերքով ու տեսանք, որ դաշտային ճանապարհի արևելյան վերջավորությունը ամբողջովին ծով է:

Վանա լճի նկարագիրը: Ըստ Մուկադդեսիի պատմության, նեմրուդը շրջագայելով աշխարհով մեկ, Վանա երկրի բարձրությունը ամբողջ աշխարհից ավելի բարձր է համարել և այստեղ հավաքելով բոլոր լեռնահատներին ու որմնադիրներին, 40 տարվա ընթացքում, այնպիսի նեմրուդական պարիսպ է կառուցել տվել, որ շինա-

րարները մարմար քարերը հիմքից մինչև գագաթը կարողացել են բարձրացնել 7 օրում... Հետագայում, երբ նեմրուդն ապստամբել է նվիրական Աբրահամի և աստծո դեմ, աստծո հրամանով Գաբրիել հրեշտակը իր թևով խփել է այգ բարձր լեռանը և խորտակել նրա վրա գտնվող բոլոր գեղեցիկ շինություններն ու անհետացրել երկրի երեսից: Աստծո հրամանով այգ լեռը խորասուզվել է անդունդի մեջ և նրա փոխարեն այս Վանա ծովն է առաջացել: Ծովի ամբողջ շրջագիծը 11 կոնաք երկարություն ունի: Սա այնպիսի ծով է, որ ուրիշ ոչ մի ծովի հետ կապ չունի: Նրա ջուրը վերին աստիճանի աղի է: Արևելքից արևմուտք երկարությունը 68 մղոն է: Ձմռանը ծովը շատ ուժեղ ալեկոծվում է: Ծովի ամբողջ շրջագիծը 500 մղոն է... Ծովեզերքի մոտ 9 բերդով երկու մեծ կղզի կա, որոնցից մեկը կոչվում է Անդրժժ վառ և ունի ամրակուռ բերդ ու հնագույն վանք, մյուսը Ախթամար անունով կղզին է, որը հիանալի նավահանգիստ ունի³¹:

Ծովի կենտրոնում խորությունը հասնում է 70 կուպչի³²: Ծովի բոլոր կողմերում լավ խարսխատեղեր կան: Այս ծովի մեջ ամեն կողմից 70 մեծ ու փոքր գետեր են թափվում:

Հարավից Գյուզել Դերե գետն է, որը սկիզբ է առնում Հեքարի վիլայեթի լեռներից: Գավաշ գետը հոսում է Հեքարիի Զյուլամերկի և Ոստանի բերդերի սարերից ու Կոսկուն Կըրանի մոտ թափվում է ծովը: Դարձյալ հարավից մի գետ է հոսում և Ոստանի բերդի մոտ ծովն է թափվում: Խոշաբի գետը [ժողովուրդը Խոշաֆ-սուլու է անվանում] այնքան մեծ է, որ գարնանը բոլորովին անանցանելի է դառնում: Այս գետին են խառնվում 7 փոքրիկ վտակներ, որոնք աստծով, իրենց տեղում կնկարագրենք: Այս գետի ջուրը անուշահամ է: Նրա վտակներից մեկը նույնպես Հեքարիի լեռներից է սկիզբ առնում, մյուսը Խոշաբի բերդից, մի այլ վտակ սկիզբ է առնում Մահմուդի երկրի Աբաղա ու Կարա-Կալա լեռներից և հոսելով Հեքարիի Ոստան բերդի ու Արտամետի այգիների միջով՝ ծովն է թափվում:

Հյուսիսից՝ Գետեք շայն է, որը գարնանը վարարում է: Ակունքը արևելքում է՝ Աք-Քերփի և Չոմաքլի լեռներում է: Ամիկ բերդի տակ թափվում է ծովը: Այստեղից դեպի հյուսիս, վեց ժամ հեռավորության վրա հոսում է Կարա-Շայը: Սա ևս գարնանը հորդանում է: Անցնելով Կասրմ Օղլու շայիրի դաշտով՝ Կարա Շեյխլերի մոտ թափվում է ծովը: Հյուսիսից հոսող Ջանիկի գետը լավ ջուր ունի. ակունքը Բարկիրի [Բերկրի] լեռներում է: Բերկրի բերդի մոտ

թափվում է ծովը: Հյուսիսից հոսող Բենդի Մահի գետը Բերկրի բերդի մոտ թափվում է Վանա ծովը. հոսում է մի նեղ լեռնանցքով, ստորին հոսանքում քիչ աղի է, սակայն վերին հոսանքում՝ քաղցրահամ է: Ակունքը նույնպես այս լեռներում է: Սրա գետաբերանի մոտ Բենդի Մահին է:

Ընդհանրապես, Վանա ծովում մի մատնաշափ մեծության ձրկներ անգամ չկան: Սակայն տարին մեկ անգամ աստժո հրամանով այստեղ երևում են Վանա ծովի ձկները: Այստեղից վերև, ամբողջ մի ամիս շարունակ հազարավոր մեծ ու փոքր ձկներ են անցնում և հավաքվում են Բենդի Մահի անունով վայրում ու այնտեղի ջրախոտերով ու արմատներով սնվում: Կարմիր ձկները³³, կարծես, այստեղ ուխտի են գալիս: Մի ամիս հետո, երբ ձկները ետ են դառնում, Բենդի Մահի կոչված վայրում Վանի դեֆթերդարի կողմից նշանակված աղան մի թումբ է կանդնեցնում, որից հետո բոլոր ձկները բանտարկված են մնում վերևի մասում և դեպի ցած՝ Վանա ծովը շեն կարող լողալ: Դեֆթերդարի աղան հարյուրավոր ռայաների և ծառայողների հետ միասին ձկները բռնում և աղում են: Հետո հազարավոր աջեմ վաճառականներ և Գյոք Դուլաքի հայեր այդ ձկները կառավարությունից գնում և հարյուրավոր ուղտի բեռներով տանում են Աջեմիստան, Լեխիջան (?), Բաքու ու Ադրբեջան և վաճառում: Այս ձուկը շատ համեղ և չաղ է: Այդ ձկան առևտուրից կառավարությունը տարեկան 9 բեռ ափսի եկամուտ է ստանում, որից Վանի բանակին և լճի եզերքին գտնվող բերդերի մարդկանց ռոճիկ է տրվում: Այս ձկները որսի օրը կարծես թե գդում են իրենց դրությունը ու այդ սլատճառով զուր չէ, որ մարդկանցից փախչում են:

«Շերեֆնամեի» սլատմության հեղինակը՝ Շերեֆ խանը, ասում է, որ այն թմբից դեպի վեր գտնվող այցելավայրը Մեծ Ալեքսանդրին է սլատկանել: Նա Բերկրի կոչվող վայրի ջուրն ու օդը շատ է հավանել և այնտեղ բնակություն հաստատել: Իրեն և ժողովրդի սնունդի համար Վանա լճի ձկներին այստեղ թիլիսման է արել և այստեղ թողել: Այդ սլատճառով էլ տարին մի անգամ բոլոր ձկները հավաքվում են այդտեղ և վերադարձին որսվում:

Աստվածային գաղտնիք է. լճի մեջ այդքան գետեր են թափվում, բայց լճի ջուրը մի կաթիլով անգամ ոչ ավելանում և ոչ էլ սլակասում է: Լճի ջուրը վերին աստիճանի աղի է: Եթե մեկը այդ ջրով մուսուլմանական լվացում կատարի, լվացված տեղը կայրվի. քիչ մարդիկ կարող են դիմանալ այդ ցավին: Տարօրինակ գաղտ-

նիք է. այս ծովի եզերքին բնակվող պանդուխտ մարդիկ, երբ ծովում լվանում են իրենց հագուստները, օճառի ոչ մի կարիք չեն զգում: Այդ ջրում լվանալուց հետո հագուստը բոլորովին մաքրվում է, իսկ բեղերը սպիտակում են և կարծես բամբակի են վերածվում: Երբ փչում են հարավային և արևմտյան քամիները, լճում մեծ փոթորիկ է առաջանում: Լճի վրա մոտ 20 նավ կա, որոնք քամու ուժով վաճառականներին բերդից բերդ են տանում:

Վանա ծովի եզերքին, Դատվանի խանի մոտ, Ռահ օվայի վերջում ընկած մի հովտում արտասովոր և շատ տարօրինակ մի երեվույթ դիտեցինք: Ըստ ավանդության, երբ նեմրուդը այստեղ սկսել է արհեստական լեռ կառուցել, նեմրուդականները դեպի այդ բարձր լեռը 70 ուղտաբեռ քարեր են տարել: Ամենակարող աստծո հրամանով, այդ ուղտերն իրենց բեռների նման քար են դարձել: Ներկայումս այդ ուղտերը կարգով, բոլորը իրենց բեռներով մնում են կանգնած, մի քանիսը ծովել են, մի քանիսը մնում են կանգնած, մյուսներն էլ ընկել են: Ներկայումս բոլորն իրենց վիճակում են գտնվում: 3700 տարուց ի վեր, ոչ մեկը ավերման չի ենթարկվել: Երբ դրանց դիտում ես հեռու տարածությունից, թվում է թե դեպի Վան գնացող մի քարավան է: Բոլորը կայծքարից են: Սակայն տարօրինակը այն է, որ իրենց ուղտերի քար դառնալը տեսնելով, ուղտասլաններն էլ քար են կտրել, վիզները ծռած, գլխիկոր, աստվածային մեծության հանդեպ ձեռքերը բարձրացրած, լաց լինելիս և թողություն խնդրելու դիրքերում: Ոմանք ծունկ են չոքած, ոմանք տարածվել են գետինին: Մի քանիսն էլ պառկած վիճակում երկընթին են նայում: Մարդ պետք է սրանց վրա նայի հավատացյալի աչքերով՝ իբրև աստվածային բարկության պատկերի... Երբ դիտեցի այդ բոլորը, սարսափեցի և աստվածային զայրույթի հանդեպ նորից բարձրյալն աստծո ապավինեցի:

Երբ այստեղից շարժվեցինք դեպի հյուսիս, մեր ընկերները ասացին. «Մեր սուլթան, եթե դուք ձեր ոտքերին չեք խնայում, ապա այս վայրին մոտ դիտելու արժանի մի տեղ էլ կա: Այն էլ դիտենք և կտեսնեք, թե ինչ տարօրինակություն է»: Նվաստս պատասխանեցի. «Ո՛վ իմ աչքի լույս, ուղևորության այս շարժարանքները հանձն առնելու նպատակս է դիտել հավիտենական աստծո բնության հրաշալիքները»: Նրանք պատասխանեցին. «Մեր գլխի և աչքի վրա»: Թողնելով դեպի Մուշի դաշտը տանող մեծ ճանապարհը, մի ժամի շափ դեպի հյուսիս գնացինք, այդտեղից սեպածև ժայռերի միջով քառորդ ժամ էլ քայլեցինք և դիտեցինք հետևյալ սքանչելի տեսարանը:

Միևարեի նման սեպածե ժայռի վրա շղթայակապ են արել մի մարդու, որի միայն ոսկորներն են մնացել. ոչ մարմինն է մնացել և ոչ էլ անդամները... Շղթաները ոչ միայն շեն փտել, այլ կարծես թե նոր են դուրս եկել վարպետի ձեռքի տակից: Ոսկորները խիստ սպիտակ են, թևի ոսկորները հաստ են և 7—8 արշին երկարությամբ ունեն, գլուխը փոքր բաղնիքի գմբեթի չափ է, աչքի խոռոչներում մի մարդ հեշտությամբ կարող է մտնել և դուրս գալ. այդ խոռոչներում արծիվները նույնիսկ բույն են գրել: Ըստ ավանդության, այդ ոսկորները վեհափառ Աբրահամին հավատացողներից մեկին են պատկանում: Նեմրուդը նրան կապել է մի ժայռի վրա և տակոկրակ է վառել, սակայն աստված պահպանել է այդ մարմինը: Ոսկորների մեծ մասը միաձուլվել են ժայռին և նույն գույնը ստացել: Ժայռից դուրս են ցցված միայն բազուկները, սրունքները և գլուխը: Ճանապարհից բավական հեռու է: Շեյխ Մուստաֆա Ախլաթին³⁴ ասել է. Այս մարդը Աբրահամի ցեղից է. պատմությունը այդ է ասում: Մուկադդեսին էլ այդպես է գրում: Տարօրինակ է, որ ոսկորները 2000 տարի մնացել են և մինչև հիմա չեն փտել: Ամենակարող աստծո կամքն է...

Այդ էլ գիտելուց հետո, Վանա ծովի եզերքով նորից դեպի հյուսիս գնացինք և շորս ժամից հետո հասանք Ազգաք գյուղը, որը Ախլաթի սանջաքի տերիտորիայում, ծովեզերքին ընկած բարեշեն գյուղ է: Ծովեզերքով նորից երեք ժամ դեպի հյուսիս գնացինք և իջևանեցինք Բենգի Մահիում: Սա կառավարական ձկնարան է, որը կառավարվում է Վանա դեֆթերդարի կողմից: Նորից դեպի հյուսիս գնացինք և դիտեցինք Վանա ծովեզերքի աջակողմյան բարեշեն գյուղերը: Վերջապես հասանք հնագույն Ախլաթ քաղաքը:

(Էջ 128—134)

Հնագույն Ախլաթ քաղաքի բնութագիրը: Պատմում են, որ այս քաղաքում ապրողները Ադ ցեղից³⁵ են: Ուժեղ քամիներից սարսափած, նրանք ապաստանել են քաղաքի դիմացի բարձր լեռներում գտնվող Սիփանա սարի մեծ քարայրների մեջ: Քարայրներից յուրաքանչյուրում հեշտությամբ 3000 մարդ կարող է տեղավորվել: Պատմագիրները այս քաղաքը անվանել են Դարբեկ, որ նշանակում է օղուղ ցեղի քաղաք: Քաղաքը մի մեկից մյուսին է անցել և այնքան է ընդարձակվել, որ Վանի ծովեզերքով մի ծայրը հասել է մինչև Արճեշ բերդը: Այգիները, պարտեզները և բանջա-

րանոցները մի ամբողջ ցանց են կազմում, իսկ նրա յայլան եղել է Սիփան լեռը:

Ախլար ֆաղաֆի ավերման պատճառը: Այս վերնագրի տակ էլ. Չելեբին տա-
լիս է մի շարք ավանդություններ և կարևոր պատմական դեպքերի նկարագրությունը:
Այստեղ այդ ամենը տրվում է կրճատված:

Հնում այս քաղաքը գտնվել է Մահանի³⁶ փաղիշահի իշխանու-
թյան ներքո: Նա Մեմենքան փաղիշահի վրա արշավանքի գնալու
համար Ախլաթից իբրև օգնություն 100 հազար ձու է պահանջել:
Ժողովուրդը վախից հավաքել է ձվերը, բայց դժվարացել է ուղար-
կել: Մահանի փաղիշահը իմանալով ախլաթցիների անճարակու-
թյունը, ներում է նրանց և հրամայում, որ յուրաքանչյուրը իր տը-
ված ձվերը ետ վերցնի: Այս պատճառով ժողովրդի մեջ անհա-
մաձայնություն է ծագում և նրանց դժբախտության ենթարկում:
Եվ իսկապես, շուտով քաղաքում ժանտախտ է սկսվում: 19 հազար
տուն այստեղից զաղթում է Եգիպտոս և դիմում Ալ-Աբբասիներից
մեկին՝ էլբիշ բերդի տեր Էլ-Մյուսթիֆի Բաալլահին և բնակավայր
խնդրում: Սա Եգիպտոսի արևելքում ընկած Կըթբայ յայլայում
նրանց բնակավայր է տալիս, և նրանք մի տարվա ընթացքում այդ-
տեղ հողից մի ամուր քաղաք են կառուցում: [Եգիպտոսում այդ ժա-
մանակ աղյուսով պատեր չեն շինել]: Ներկայումս Գահիրեի արևել-
քում, Թոփխանեի կողմը Ախլաթ Մահալասի [Ախլաթի թաղ] անու-
նով մի թաղ կա, ուր կան հազարավոր ավերված տներ, սակայն շի-
նությունների հետքերը պարզ երևում են: Մահանի շահը Ախլաթի
նկատմամբ կատարած բռնության համար պատժվում է և պարտ-
վում: Հետագայում Ադրբեջանի շահ սուլթան Ջելայիրը վերակա-
ռուցում է Ախլաթը: Օսմանցիների նախնիներից մեկը՝ էրթուղրուլի
պապ Կայա Ալբ-բայը, սրա եղբայրը՝ Բայենդուր խանը և էրթուղ-
րուլի հայր Սուլեյման բայը, որը Եփրատ գետից անցնելիս խեղդ-
վել է, զգվելով Ջինգիզի թաթարներից, թողնում են Մահանի երկիրը
և գալիս Ախլաթ՝ սուլթան Ջելայիրի մոտ և իբրև բոյբեյի³⁷ բնակ-
վում են այնտեղ: Այս Ջելայիր ցեղը Ջինգիզ թաթարի եղբոր որ-
դիներից կազմված մի խումբ քաջ մարդիկ էին: Սուլթան Ջելայիրը
Ակ-Կոյունլու շահերից է եղել և այդ պատճառով էլ նրա ցեղը կո-
յունլու է կոչվել: Եկել են Միջագետքի Մահան երկրից: Ախլաթից
ամեն կողմի վրա արշավանքներ են կատարել ու հաղթանակել են,
և այդ պատճառով սուլթան Ջելայիրը Ախլաթ քաղաքը որպես սե-
փականություն նրանց է շնորհել: Տեղեկանալով այդ հաջողություն-

ների մասին, նրանց ազգականները եկել են Ախլաթ: Դանիշմեն-դիններն էլ են զաղթում այստեղ և կայսեր երկրներից մի շարք վայրեր են գրավում: Սրանց վրա նորից հարձակվում են թաթարական բանակները և 476 թվականին (?) Դանիշմենդի բեյը մահանում է և Ախլաթը մնում է Կարա Յուսուֆ-բին Ջելայիրին: Սա 805 (1402) թվականին վախենալով Թիմուրից փախչում է (սուլթան) Յըլդըրըմ խանի մոտ: Թիմուրը պահանջում է նրան և մերժում ստանալով, պատրաստվում է արշավել սուլթան Յըլդըրըմի վրա: Ճանապարհին, 7 ամսվա ընթացքում, Ախլաթը բոլորովին ավերակ է դարձնում: Ներկայումս էլ ավերված քաղաք է: Հետագայում, 868 (1469) թվականին Ախլաթը անցնում է Ուզուն Հասան շահին: Սակայն Կոստանդնուպոլսի ֆաթիհը՝ սուլթան Մուհամմեդ Ղազին, իր անթիվ զինվորներով, Թերջանի կովում Ուզուն Հասանին պարտության է մատնում: Սա փախչում է Թավրիզ և այնտեղ մահանում: Դիակը բերում և թաղում են Ախլաթում:

Ավելի ուշ, Ախլաթը անցնում է Իրանի շահերի ձեռքը. 929 (1514) թվականին սուլթան Սելիմ I պարտության է մատնում Շահ Իսմայիլին: Ախլաթի բնակիչները դիմելով սուլթանին խնդրում են, որ «փաղիշահի մեծ նախնիների թաղված Ախլաթում իրենց համար մի բերդ կառուցի», բայց խնդիրը մնում է անհետևանք: Վերջապես 926 թվականին սուլթան Սուլեյմանը մտնելով Աջեմի երկիրը, և Երևանը, Գենջեն, Նախիջևանը, Թավրիզը, Խոյը և այլ քաղաքներ գրավելուց հետո, վերադարձին գրավում է Վանը և նրա շրջակայքը, 70 բերդեր (955 թվականին) և Քուրդիստանի բոլոր բեյերը նրան հպատակություն են հայտնում: Հետո Վանա ծովեզերքի Ախլաթ բերդը զալով, այցելում է իր նախնիների գերեզմանները և ֆերման տալիս Կոջա Զալ փաշային՝ այստեղ մի ամրակուռ բերդ կառուցելու մասին: Զալ փաշան ժողովրդի հետ խորհրդակցում է և Ախլաթի ավերակներից հարավ, ծովեզերքի հարթավայրում ձեռնարկում է բերդի կառուցմանը...

(Էջ 128—132)

Ախլաթ բերդի նկարագիրն ու գովելը: Կառուցվել է 965 (1557) թվականին, սուլթան Սուլեյմանի բնածին ճարտարապետական ճաշակով ու Զալ փաշայի ձեռքով: Ծովեզերքին կանգնած քառակուսի բերդ է: Շրջագծի երկարությունը 3000 քայլաչափ է: Ընդամենը 13 աշտարակ ունի, պատերը շատ բարձր չեն, խրամն էլ խոր չէ, սակայն բերդը շատ ամրակուռ է, պատերը շատ լայն են: Ծովի

կողմը, եռահարկ երկաթյա դարպաս ունի, որի վերևում բերդի կառուցման մասին ջեյլի³⁸ տառերով գրված պատմության վերջին տողերը սրանք են.

Հիանալի և հաճելի վայր,

Ի՞նչ գեղեցիկ ամուր շինություն, 963 թվականին*:

Ծովի կողմը նայող այս դարպասը բերդի հարավումն է: Բերդում մաքուր, հողածածկ, բարեշեն 350 տուն կա: Կան նաև Սուլեյման խանի ջամին, բաղնիք, խան և 20 խանութ: Բերդը Վանի էյալեթում է և Մուշի փաշայի բնակավայրն է: Փաղիշահի կողմից բեյին տրված խասը 410.000 ալչե է: Ըստ օրենքի բեյը արդարացի կերպով տարեկան 20 քիսե եկամուտ է ստանում և 500 մարդով կառավարում է սանջաքի գյուղերը: Ունի 44 զեամեթ և 130 թիմար: Ունի ալայի բեյ, չերիբաշի, օրենքով՝ ջեբելունների հետ միասին, մոտ 1000 զինվոր, որոնք պատերազմի են գնում իրենց բեյի դրոշակի տակ: 150 ալչեի աստիճանով կաղա է և կաղիի տարեկան եկամուտը երկու քիսե է: Շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիր, քեթխուդա և սերդար շունի Շահբենդերը, հարկահավաքը, մյուհթեսիբը և սուբաշին Ստամբուլից են նշանակվում: Ունի նաև բերդակալ և 100 բերդապահ զինվոր, որոնք ամեն գիշեր նվազում են և պատրաստ հսկում: Ունի նաև բավականաչափ ռազմամթերք, մեծ և փոքր շահի, զարբազան և կալումբուրնե թնդանոթներ: Ծովեզերքի նավահանգստում նրստում է մաքսատան էմիրը, որն երթևեկողներին սուլթանական տասանորդ է առնում և բերդի զինվորներին ռոճիկ տալիս: Բլթիզամի գումարը 7 բեռ է:

Ախլաքի ավերակները: Քաղաքի ավերակների մեջ բարձր գրմբեթներով շինված հարյուրավոր ջամիներ կան, որոնք շատ հին են: Գմբեթները քարաշեն են և կրով ծածկված, բայց անմարդաբնակ են: Այս ավերակները վեր են ածվել ագուսիների և բուերի բների: Օրինակ, ալդպիսին է էմիր խանի ջամին, որը կանգնած է դատարկ հրապարակում և որի պատերը դեռ փայլում են: Տերը, այս հին քաղաքի գրողներից մեկը՝ էմիր Կայրնը, ջամիի շուրս կողմի պատերի վրա գրի է առել քաղաքում եղած բոլոր ջամի, մզկիթ, խան և այլ շինությունները: Նվաստ ալդ գրությունները կարդացի և հնարավորության չափով գրի առա... Այս քաղաքի բարբառը մոտ է շաղաթայ և մոնղոլ բարբառներին: Քաղաքի գրողը ջամիի պատին

عجيب مقام لطيف *

زهى بنای صمیم، سنه ۹۶۳

գրել է. «Քաղաքում ընդամենը 35 հազար մեհրաբ³⁹ կա, [բայց այս թվերը չափազանցված են], 2000 մեդրեսե, 1000 բաղնիք, 2000 խան... 18 հազար աղբյուր... 10 հազար թաղ, 200 հազար տուն, 70 հազար ավազանիի ապարանք, 600 հազար խանութ, 3000 քարավանսարայ, 2000 խան (պանդուխտի), 900 հազար այգի ու պարտեզ և այլն»:

Այդ անձը նման մի շարք երևակայական բաներ է գրել և քաղաքը չափազանց մեծացրել է... Այս չափազանցությունները քաղաքի մեծությունն ու հզորությունը ցույց տալու համար են:

Քաղաքի հարյուրավոր մարդիկ ապրում են այգիներով և պարտեզներով, հիանալի ջրերով բարեշեն տներում: Նրանք հաստատվել են այդտեղ և շատերի համար դարձել է ծննդավայր և փոխանցվել է սերնդից սերունդ: Տները մեկը մյուսից հեռու են հարյուր մղոն⁴⁰: Բնակիչները վերին աստիճանի առաքինի և բարեկեցիկ մարդիկ են: Քարայրներում, որոնք տանջանքի անկյուն են, նույն խսիրի վրա 40—50 տարի ապրող մարդիկ կան, որոնք այդքան ժամանակ մի պատառ կերակուր բերանները չեն առել: Այդպիսին է Շեյխ Մուսթաֆա Ախլաթին, որ 40 տարուց ի վեր ծոմ է պահում. Հանեֆի դավանանքին է պատկանում:

Էվ. Չելեբին այցելության է գնում այդ բարեպաշտին: Հիշում է նաև այլ քաղաքաբնակ շեյխերի:

...Այս քաղաքի ավերակների գովաբանությունը անօգուտ է և դժվարին. իմ ճանապարհորդության ընթացքում հանդիպած ավերակները հետևյալներն են: Աջեմի Իրաքում՝ Քուֆեն, հին Բաղդատը, Հին Մուսուլը, Միաֆարկինը, Արաբական Իրաքում՝ Անթաքիան, Եգիպտոսում՝ Իսքենդերիեն, Ասաքլանը, Թեբրիսթանը, Բասրայի Հորանը, Թարսուսը, Անատոլիայում՝ Բելադը, Մելախին, Այասլուքը, Այդընջքը, Ռումելիում՝ Աթինան (Աթենք), Կավալան, Ղրիմում՝ հին Ղրիմը, Շահրաբին, Կերմանը, Էլբրուս լեռան ստորոտում՝ Իրաք-Դարյան (?) և այլն:

Ահա սրանց նման հարյուրավոր տարիներ շարունակ ավերված վիճակում գտնվող քաղաքներից մեկն էլ Ախլաթն է: Նրանք, ովքեր ծանոթ են աշխարհի անց ու դարձին, հրաժարվում են վիճել, սակայն լեզուն չի կարող լռել: Այս քաղաքները մեծ զոհողությունների գնով առաջ եկած բարեշեն վայրեր են եղել. մարդ երբ դիտում է դրանք ցավում է և ավստոս ասում: Աշխարհի դորժերը միշտ այսպես են, մի կողմը շինվում, մյուսը՝ քանդվում է...

Ախլար փաղափի Ալ-Օսման սուլթանների նախնիների ուխտատեղիները: Այս վերնագրի տակ էլ. Չելեբին թվում է օսմանյան սուլթանների նախնիներից մնացած բազմաթիվ ուխտատեղիները, ինչպես՝ Կայա Ալի բայի, Հասան Բայնդուր խանի, սուլթան Աբդուլլահի, սուլթան Բողարայի և այլ ուխտատեղիներ:

Ախլար փաղափի հարստությունները: Այս քաղաքի լեռներում շատ հանքատեսակներ կան, օրինակ՝ կարմիր զառիկ [զիրնիխ, զիր-նիկ] անունով հայտնի հանքատեսակը. երբ այն խառնում են օճառին և քսում մարմնի վրա, բոլոր մազերը թափվում են և մարդու մարմինը բամբակի նման մաքրվում ու փափկում է: Երբ բորոտությամբ տառապող ուղևորը ուտում է մի դիրհեմի մեկ վեցերորդի չափ, բուժվում է բորոտությունից, ֆրանկախտից [սիֆիլիս] և աղվեսացավից: Դեղին զառիկի հանքատեսակը ստացվում է Ախլաթի հյուսիսում գտնվող լեռներից: Սևահողի նման ծանր և մի տեսակ դեղին հանքատեսակ է, որ ուղարկվում է Իրան, Արաբիա և մինչև անգամ Ֆրենկիստան: Քիմիայի վարպետները այս հանքատեսակը խառնում են մի շարք այլ դեղերի և ստանում են հատուկ պղինձ և մաքուր ոսկի: Եթե մեկը դրանից կես մսխալ մի փոքր գավաթ ջրի մեջ լուծի և պառկելու ժամանակ խմի, մարմնի վրա եղած բոլոր մազերը կթափվեն: Բայց դրանից պետք է զգուշանալ:

Այս վայրերը այցելելուց հետո, ծովեզերքով նորից դեպի արևելք զնացինք և հասանք Ադիլջևազի բերդը (Արծկե)...

(էջ 134—142)

Ադիլջևազ բերդի բնութագիրը: Հիմնադիրը եղել է Ադրբեջանի պարսկական շահ Թաջեղդին Ալիշանը: Հետագայում բազմաթիվ մելիքների ձեռք է անցել: Վերջապես, 940 (1533) թվականին բերդի մեջ պաշարված աջեմները օսմանցիների հարձակմանը չդիմանալով, բերդի բանալիները անձամբ (սուլթան) Սուլեյման խանին են հանձնել:

Առաջին իշխողը եղել է Ջալ փաշան:

Ադիլջևազ բերդի նկարագիրը: Վանա ծովեզերքին, երկինք սլացած մի ժայռի վրա սրբատաշ քարերով կառուցված ամրակուռ բերդ է: Մինչև զագաթը հետիոտն կարելի է բարձրանալ կես ժամում: Բերդը արևելքից ու հարավից ողողող Վանա ծովը այդ բարձրությունից մի փոքր ծովածոցի նման է: Բերդի բարձր մասը երկվում է միայն կեսօրին մոտ և պարզ եղանակին: Ներքին բերդի շուրջը խրամ չկա և հնարավորություն էլ չկա, քանի որ շրջապատը արծվի բույներով պատված սեպածև և մերկ ժայռեր են, որոնք անգամ ևղունգով բռնելու տեղ չունեն: Բերդը ունի 38 ամուր աշ-

տարակ. ունի մեկը-մյուսի մեջ Խոհհարկ երկաթյա ամրակուռ մի դարպաս: Բերդում առանց այգիների ու պարտեզների 70 նեղ տուն կա, որոնք բոլորն էլ հողով են ծածկված: Բերդում կան՝ Սուլեյման խանի ջամին, ռազմապաշարի մթերանոցներ և հացահատիկի ամբարներ, ջրամբարներ, նվազախմբի աշտարակ և բերդապահի տուն: Ունի բալյեմեզ անունով խոշոր թնդանոթներ, ուրիշ շինություններ չկան: Շրջագծի երկարությունը 4000 քայլ է: Բերդը իշխում է թնդանոթի գնդակի թռիչքի հեռավորության վրա գտնվող մի բարձր սարի: Այդ պատճառով բերդը երկարածովում է դեպի այդ կողմը: Այս կողմից բերդին որևէ վտանգ չի սպառնում, որովհետև թշնամու թնդանոթի գնդակը անցնում է վերևից և ձորն է ընկնում: Դրանից ներքև բերդի ռաբաթն է, որը նմանապես սեպածե ժայռի վրա է, բայց ավելի ցածր է: Մի կողմը ծովեզերքի ժայռի վրա է, որտեղ երեք դարպաս կա: Ախլաթի դարպասը նայում է հարավ, մյուս դարպասը՝ դեպի արևելք և բացվում է Արճեշի ուղղությամբ: Ստորին բերդը նույնպես ամրակուռ է և խոշոր քարերով է կառուցված: Քառակուսի ձև ունի, դեպի հյուսիս՝ ժայռերի վրա է և ավելի բարձր: Այստեղ է Ուրդունի դարպասը, որ միշտ փակված է մնում: Ռաբաթի երկարությունը 6000 քայլ է: Նավահանգիստ նայող աշտարակներում շայիկա անունով խոշոր թնդանոթներ կան. ընդամենը 76 շահանե և բալյեմեզ թնդանոթներ կան: Բերդում առանց այգիների և պարտեզների 300 հին տուն կա, որոնք բոլորը կառուցված են քարուկրից: Աջեմները մի քանի անգամ պաշարել են այս բերդը, սակայն վնասներ կրելով՝ հեռացել են: Այդ պատճառով բոլոր տները քարուկրով են կառուցված: Բերդի արևմտյան կողմը այգիներով ծածկված լեռներ են: Բերդի օդը լավ է, այդ պատճառով էլ բնակիչները առողջակազմ են: Հարավից Վանա ծովն է: Բերդում 1100 մեծ ու փոքր ապարանքներ և ռայանների լավ տներ կան:

Ընդամենը 8 թաղ կա և 7 մեհրաբ: Նշանավոր և բարեշեն է Զալ փաշայի ջամին: Բերդից դուրս գտնվող Զալ փաշայի բաղնիքը առանձնապես լավը չէ. մի բաղնիք էլ քանդվել է: Բերդում մի խան կա, բայց բեդիստան չկա: Կա նաև փոքր շուկա: Այգիների թիվը հասնում է 7000-ի: Արևելյան կողմում գտնվող զբոսավայրը մաքուր ջրի ավազան, շատրվաններ և այգիներ ունի: Նշանավոր է Զալ փաշայի այգի-զբոսավայրը:

Բերդի իշխողները: Բերդը Վանի էյալեթում սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը, Սուլեյման խանի օրենքի համաձայն, 154.036 ազն է: Օրենքով սահմանված տարեկան 8000 դուրուշ եկա-

մուտ է ստացվում և բելը պատերազմի է գնում 600 զինվորով: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի: Զեբելուներով միասին բեյի դրոշակի տակ պատերազմի են գնում 1000 ընտրյալ զինվոր: 150 ալչե աստիճանով շերիֆ կազա է: Կազին տարեկան 1000 ղուրուշ եկամուտ է ստանում: Ունի նաև մյուֆթի, նայիր, մյուհթեսիր, սուբաշի, շահ-բենդեր և մաքսատան էմին: Սակայն իշխանությունը պատկանում է բերդապահին: Բերդը ունի ընտրյալ զինվորներ, որոնք պատրաստ հսկում են գիշեր-ցերեկ: Վանը մոտ լինելով, ենիշերինների աղայի կողմից ամեն անգամ մի շավուշ է գալիս և պատժում հանցագործ ենիշերիններին: 1031 (1621) թվականին այս բերդում 6 օդա կա-փուկուլի ենիշերի, 2 օդա թնդանոթաձիգ, մեկ օդա ջեբեջի... բերդապահներ են եղել: Ներկայումս էլ այս բերդում բալյեմեզ թնդանոթներ և անհաշիվ ռազմամթերք կա, որը այրում է աջեմների սիրտը:

Ադիլջևազի ուխտատեղիները: Երբ Զալ փաշա-զադեն իշխել է այստեղ, Աջեմի շահի 8000 նյութերներ մի գիշեր անսպասելիորեն թակարդ են լարել այգիներում: Զալ փաշա-զադեն իմանալով այդ, 60 մարդով գնում և աջեմներին այնպես է կոտորում, որ 8000 մարդուց միայն 50 մարդ է ազատվում: Մի դազի էլ նահատակվում է: Այդ վայրը ուխտատեղի է... Հետո աջեմները նորից են հարձակվել և Զալ փաշա-զադեին նահատակել են: Գերեզմանը վերոհիշյալ նահատակի գերեզմանի մոտն է: Կա նաև «Քառասուն եղբայրների ուխտատեղի»... այսպես է կոչվել մեկ ժամում 40 զավակ ծնված լի-նելու պատճառով (։):

Սիփանա սարը (Սուբհան դաղը): Սա Ադիլջևազ բերդի հյուսիսում երկինք խոյացած մի լեռ է: Գիտնական Պտղոմեոսի [Բեթ-լիմիոս] կարծիքով երկրի 148 մեծ լեռներից մեկն է: Ամեն տարի թուրքմեն, խալդի, չեքվանի, զազա, լոլո, զիբարի, փեսանի, քյարքյարի ցեղերը, իրենց հարյուր հազարավոր կենդանիներով բարձրանում են այս լեռան բարձր գագաթը և ամառը այնտեղ անցկացնում... Այս լեռան վրա արածող ոչխարների մեծ մասը երկու գառնուկ է ծնում: Տարօրինակ է, բայց Ադիլջևազի ծերերը վկայում են, որ մի կին մի անգամից յոթ զավակ է ծնել և իրենք տեսել են: Նվաստս դրան չհավատալով առարկեցի և ասացի. «Աստվածային կամքին հակառակ է»: Ի պատասխան՝ Սավուրի-օղլի, Դիզդար-օղլի և Միմինդի-օղլի անունով ծերերը, ինձ դատարան տարան և դատավոր Համիդ էֆենդին մի ղուրուշ տալով ասացին. «Մեր լեֆենդի, սուլթան Սուլեյման խանի ժամանակի Զալ փաշայի մատ-

յանը նայեցեք»։ [Դատավորը] անմիջապես բերեց Զալ փաշայի մատյանը և գտավ [հետևյալ արձանագրությունը]։ «Այդ դարում Սիփան լեռան յայլայում Մովսէլ Սեջահ անունով կինը, 9 ամիս 10 օր հղիութիւնից հետո, մի ժամում 40 զավակ ծնեց, որոնցից 20-ը աղջիկ և 20-ը տղա էին»։

943 (1536) թվականի մատյանում արձանագրված տեսանք Զալ փաշայի (սուլթան) Սուլեյման խանին այդ մասին տրված գեկույցը... սրանից առաջ չհավատացի, որ մի կին՝ մի անգամից յոթը զավակ է ծնել, հիմա ստիպված եմ հավատալ քառասուն զավակ ծնելուն։ Սիփանա սարի այդ առանձնահատկությունը անգամ արձանագրված է մատյաններում։ Աստված ամենակարող է!

Սիփանա սարում գալը, վագր, աղվես, շնագայլ և բոլոր տեսակի վայրի գազաններ կան։ Այդ կենդանիները զուգավորվում են լեռան վրա, սակայն երբեք ձագեր չեն ունենում։ Այս լեռան վրա գալլն ու գառնուկը միասին են ապրում և գառան մի մագին անգամ վնաս չի հասնում։ Այդ պատճառով էլ այս լեռան վրա հովիվները առանձին նշանակություն չունեն։ Այստեղ Բաղդատի Սաբուր անունով շան նման ընտանեցված շներ կան։ Վայրի թռչուններն էլ են զուգավորվում այս լեռան վրա, բայց ձագեր չեն ունենում։ Այդ պատճառով էլ նրանք չեն բազմանում։ Սակայն անզղին ցեղակից թռչունները շատ են. նրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնք ապրում են հազար տարի։ Այստեղ հավերժ մեծ մասամբ օրական երկու ձու են ածում։

Ախլաթի և Սիփանա սարի միջև մի տեսարժան աղբյուր կա, որը հայտնի է Զեմենի աղբյուր անունով։ Ժայռերից բխելով ժեռ քարերի վրայով հոսում է ցած և նրա ձայնից մարդու ականջը խլանում է։ Նրա ձայնը լսվում է երկու փարսախ հեռավորության վրա։ Այդ աղբյուրը թափվում է մի փոսի մեջ։ Նրա ջուրը վերին աստիճանի աղի է և թունավոր, խմող մարդն ու կենդանին վայրկենաբար մեռնում են։ Մեզ հետ միասին եկող Հաջի Զարալլահ անունով բարեգործ մի անձնավորություն այդ ջրի շուրջը մի ամուր պատ է կառուցել տվել, որպեսզի կենդանիները այդ ջրին չմոտենան։ Աղբյուրի շրջակայքում խոտի նմուշ անգամ չկա։

Այս լեռան հյուսիս-արևելքում, նույնպես լեռների միջև, մի մեծ ջերմուկ կա, որտեղ յայլա գնացողներն են լողանում։ Ավազանը ընդարձակ է, ջուրը տաք, որի բաղադրության մեջ ղառիկ կա։ Այդ ջրում լողացողների մագերն ու բեղերը թափվում են։ Սակայն կանանց համար շատ օգտակար է։ Սրա ցեխը բուժում է լորոտությունը։

Աղիլջևազ բերդի հյուսիսից, Սիփանա սարի ստորոտից սկիզբ առնող մի վճիտ աղբյուր կա, որի երկու կողմում շատ լավ քարեր կան. այս քարերով տներ են կառուցում: Մի քանի ճարտարապետներ տախտակյա հատուկ սնդուկներ են պատրաստում, լցնում են այդ ջրով և ջրի մեջ քիչ աղ են լուծում: Աստծո հրամանով այդ ջրով քար է կտրում, որը մարմար քարի նման է, բայց շատ փափուկ է լինում: Գոների և օջախների կամարներ, սանդուղքների աստիճաններ և այլ բազմաթիվ իրեր պատրաստելու համար, տախտակից կամ ցեխից հատուկ կաղապար են պատրաստում, մեջը լցնում են այդ ջրով և քար են ստանում: Տարօրինակ բան է: Աստված ամենակարող է!

Այսպես, Աղիլջևազը դիտելուց և ուսումնասիրելուց հետո, ծովեզերքով 9 ժամ ճանապարհ զնացինք և եկանք Դելիկլի-թաշ (Մակ-քար) կոչված գյուղը, որը ծովեզերքին ընկած 200 տնից բաղկացած գյուղ է: Այնտեղից զնացինք Դեմիրջի գյուղը: Վանա ծովից բավականին հեռու, Արճեշ բերդի տերիտորիայում գտնվող 300 տնից բաղկացած բարեշեն, քրիստոնյաների գյուղ է, բոլոր բնակիչները երկաթագործներ են: Այստեղից զնացինք Քենզեք գյուղը, որը նույնպես ծովեզերքից հեռու է և Արճեշի տերիտորիայում 200 տնից բաղկացած գյուղ և բարեշեն զեամեթ է: Այստեղ 7 դող բռնվեցին և փաշայի ապարանքի առաջ գլխատվեցին: Ապա շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Արճեշ բերդը:

Արճեշ բերդի բնութագիրը: Այս վայրը երկար ժամանակ ձեռքից-ձեռք է անցել և վերջապես 521 (1127) թվականին անցել է Կրլըշ Արսլան շահի ձեռքը, որը այստեղ մի բերդ է կառուցել: Հետագայում նորից մի մելիքից անցել է մի այլ մելիքի և վերջապես Կարա Կոյունյի շահերից մեկը՝ Կարա Յուսուֆ շահը, ավելի է բարեշինել: Թիմուրը թեև ուզել է ավերել, բայց չի հաջողվել. միայն Մուշ քաղաքն է ավերակների վերածել: Հետագայում 955 թվականին (սուլթան) Սուլեյման խանը Աղեմի երկրից վերադառնալիս, Արճեշի բերդը խլել է աջեմներին և կարդի բերել:

Ներկայումս Վանի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը 300.000 ափս է, բեյը տարեկան 10 քիսե եկամուտ է ստանում և 1000 զինվորով իշխանություն վարում: 86 թիմար և 14 զեամեթ կա: Ունի ալայի բեյ, շերիֆաշի և յուզբաշի: Օրենքով, չերելունների հետ միասին, 1000 զինված և կանոնավոր ընտիր ռազմիկներ ունի, որոնք պատերազմի են գնում իրենց բեյի հետ միասին:

ԱՐՃԵՂ ԲԵՐՂԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ: Վանա ծովի եզերքին, ցածր ժայռի վրա, քառակուսի ամրակուռ բերդ է, որի ամեն մի քարը փղի մեծությոն ունի. սպիտակ, փայլուն աննման մի բերդ է: Զորս կողմի աշտարակները խիստ ամուր են: Սակայն իր դիրքով իշխող բնրդ չէ և այդ պատճառով պարիսպները այնքան էլ բարձր չեն, բայց այնքան լայն են, որ ձիավորը նրա վրա կարող է ջիւղի դառնալ: Շրջապատում խրամներ չկան: Որոշ տարիներ՝ գարնանը, երբ Վանա ծովը ալեկոծվում ու բարձրանում է, այս բերդը 7—8 ամիս շարունակ մնում է ծովով շրջապատված. մի փոքր ճանապարհ է մնում միայն Ադիլջեազի կողմից: Բերդը երկու դարպաս ունի. մեկը արևմուտք նայող Ադիլջեազի դարպասն է, որը համարվում է մեծը: Բերդում հազարի չափ հողածածկ տներ կան, մեկ էլ Սուլեյման խանի ջամին է, որը նորոգված Յուսուֆ շահի հին ջամին է... Կա մոտ 200 խանութ: Ռազմամթերքը շատ է, 110 մեծ և փոքր թնդանոթ կա, որոնք Ադիլջեազ բերդի թնդանոթներից ավելի լավն են: Բերդի հյուսիսում թնդանոթի արկի թռիչքի հեռավորության վրա գտնվող Ալա-դաղը (Մադկոտն) ամբողջովին այգիներով է ծածկված: Հուլիսին օդը շատ տաք է լինում, այդ պատճառով բնակիչների մեծամասնությունը բռնում է Ալա-դաղի այգիները և մոտ 6 ամիս այնտեղ զվարճանում:

ԲԵՐՂԻ ԻՂԽՈՂՆԵՐԸ: Մեծ իշխողները սանջաքի և ալայի բեյերն են: 150 ակչեով կաղա է, ունի սուբաշի, քաղաքի քեթխուդա և հարկահավաք: Բերդում Դերգյահի Ալի⁴¹ ենիչերիներից նշանակված բերդապահ կա: 300 մարդուց բաղկացած երեք վաշտի զինվորները միշտ պատրաստ են, որովհետև բերդը աջեմի սահմանի վրա է: Մինչև անգամ, եթե բերդակալը բերդի արևմուտքում թնդանոթի արկի թռիչքի հեռավորության վրա գտնվող Արճեղ գետի կամրջով այն կողմն անցնի, իշխողը կզեկուցի Վանի փաշային, որ բերդակալը բերդը թողեց և պաշտոնազուրկ անել կտա:

[Բերդը] մի կողմից թերակղզի է, նավահանգստում հիանալի մի լիման կա, ուր վաճառականները Վանի նավերով ապրանքներ են բերում և մինչև էրզրում տանում: Բերդի բոլոր բնակիչները (սուլթան) Սուլեյման խանի օրոք Բոշնաքից [Բոսնիա] և Արևալուստուրից [Ալբանիա] եկած հավատացյալներ են: Կան շատ ուլեմաներ: Լեռնածանոթ քուրդ ցեղի մարդկանց թույլ չեն տալիս բերդը մտնել: Բոլորը միմյանց ազգական են և իրար հետ հավատարիմ:

ԱՐՃԵՂ ԲԵՐՂԻ ԶԵՐՄՈՒԿԻ ԳԱՏԿԱՆԻՉՆԵՐԸ: Հյուսիսային կողմում, էրզրումի ճանապարհի մոտ մի ջերմուկ կա, որտեղ ամեն ամռանը

Վանից, Բիթլիսից, Ախլաթից և Քուրդիստանից հազարավոր մարդիկ վրաններով, ուտելիքով և խմելիքով գալիս և ամբողջ երեք ամիս այստեղ ժամանակ են անցկացնում և ջերմուկում լողանում: Ջերմուկում հնուց մնացած մեծ շինություններ կան, որոնց մի մասը, ասում են, Ալեքսանդրն է կառուցել: Ջերմուկի ջուրը մի ջրաղաց կարող է աշխատեցնել: Այս վայրի մոտ Խաների աղբյուր անունով մի ջուր կա, որը շատրվանի նման բխում է ժայռից և թափվում մեծ ավազանի մեջ: Շատ վճիտ ջուր է, սակայն բավականաչափ տաք չէ, որովհետև վրան կամարներ չունի: Հին վարպետները այս ժայռի վրա առյուծ են նկարել, որի բերնից ջուրը թափվում է ավազանի մեջ: Ավազանի ջուրը, աստժո կարգադրությամբ, այնքան տաք է, որ կարծես պղնձի մեջ եռացրած լինի: Այստեղ եփում են ոչխարի և այծի դուխն ու խաշը: Տարօրինակ աստվածային գաղտնիք է. այդքան տաք ջրից միայն երեք քայլ հեռավորության վրա, մի ժայռի ճեղքից այնպիսի սառ ջուր է հոսում, որ ներուզի¹² օրն անգամ մարդ իր ձեռքը չի կարող այդ ջրի մեջ մտցնել...

Այստեղից փաշայի հետ միասին դուրս եկանք և անցնելով ծովեզերքով՝ իջևանեցինք Կարա Քյոփրյու անունով վայրում: Այստեղ գտնվող գեղակերտ կամրջի կառուցողը հայտնի չէ: Կամրջի տակով հոսում է Աքսու գետը, որը սկիզբ առնելով Ալա-դաղից և Սիփանա սարից, թափվում է Վանա ծովը: Այս ջրի եզերքին շատ ընդարձակ եղեգնուտներ կան, որոնցից շատ լավ խսիր են պատրաստում: Կամուրջի մոտ 300 տնից բաղկացած Փազար Քյոփրյու քրիստոնյա գյուղն է, որի բոլոր ռայաները խսիրագործներ են: Գյուղը Վանի կուլիի խասն է:

Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք, անցանք եղեգնուտներով ու ճահճային վայրերով և հասանք Բենդի-Մահի գետին: Այս գետը սկիզբ է առնում Բարգիրի [Բերկրի] լեռներից և հոսում է Բերկրի բերդի ստորոտով: Վերը նշեցինք, որ այստեղ տարին մեկ անգամ խիստ առաս ձուկ է երևում: Այդտեղից տեսանք Բերկրի բերդը: Բերդում գտնվող բանակի և սանջաքի իշխող Շերեֆ խան Մահմուդին իր 5000 զրահավորված և զենքերի մեջ թաղված զինվորներով եկավ փաշային դիմավորելու և մեծ հանդիսավորությամբ հասանք Բերկրի բերդը:

(էջ 142—150)

Թերկրի բերդի նկարագիրը: Բերդը գտնվում է մի ծոցանման երկար ձորի վերջում. այդ ձորը (գետի անունով) կոչվում է Բեն-

դի-Մահի: Բերկրին այդ ջրի արևելքում, սևույ և սև ժայռերի վրա, բավականին բարձրադիր, խոշոր քարերով, հնգանկյունի ձևով կառուցված մի բերդ է:

Բերդը գտնվում է Մահմուդի քրդերի ձեռքը: Բոլոր զինվորները քրդեր են: Փաղիշահի կողմից սահմանված բեյի խասր 200.000 ափս է: Ունի 97 թիմար և 7 զեամեթ: Ունի նաև ալայի բեյ և շերի-բաշի: Նվիրական պատերազմի ժամանակ 3000 զինվոր են կռվի դնում: Ունի նաև բերդապահ և սուբաշի:

Բերդը Բերկրի է կռվում, որովհետև հիմնադիրը՝ Կըլըջ Արսլանը, այստեղ բռնել է շահի վաճառականների բեռները և նրանցից տուրք առել: Քրդերը սրան «Բար-գիր կալասի»⁴³ են անվանում: Բնակիչները շեհբազի և զազի-մահմուդի ցեղերից են, որոնց հիանալի նժույգներից Քուրդիստանում ոչ մի տեղում չկա:

Բերդում կա Շերեֆ խանի ապարանքը, մի բաղնիք, մի խան, այգիներ ու պարտեզներ և բավականաչափ խանութներ: Հայտնի են ջուրն ու օդը և խաղողը: Այս բերդը Ադրբեջանին է պատկանել և 955 (1548) թվականին բերդում պաշարված քրդերը սուլթան Սուլեյման խանին հպատակություն են հայտնել, բերդը հանձնել են առանց կռվի և այդ պատճառով էլ իշխանությունը նորից իրենց է շնորհվել: Բեյը Մահմուդիներից է:

Այս բերդից դուրս եկանք և շարժվելով դեպի հարավ, Հասան Թափա յայլան մնաց մեր ձախ կողմում: Մահմուդի բոլոր քրդերը յայլա են բարձրանում այս լեռը: Յայլայի գաղաթը չբարձրացա, բայց նկատեցի, որ դեպի երկինք խոյացած մի յայլա է: Այս լեռից այն կողմ ճանապարհը բաժանվում է, ձախակողմյան մեծ ճանապարհը տանում է դեպի Վանի բերդը, աջակողմյան ճանապարհը՝ դեպի Ամիկ բերդը: Իջևանեցինք այստեղ, Զոմաքլի լեռան ստորոտում գտնվող Փաս գյուղում: Վանի նահիյեներից է. այգիներով և պարտեզներով 100 տուն ունի: Փաշայից իրավունք ստանալով այստեղից գնացի Ամիկ բերդը: Երբեմն քարքարոտներով, երբեմն Վանա ծովի եզերքից դեպի հարավ ընկած բարեշեն և հարուստ գյուղերով անցնելով՝ 4 ժամից հետո հասանք Ամիկ բերդը:

Ամիկ⁴⁴ բերդի բնութագիրը: Պատմադիրների վկայությամբ այդ բերդը կառուցել է Ադ ցեղը, որովհետև...^{*} ժայռերի մեջ պահպանվել են Ադ ցեղի քարայրները, որոնց գովերգելու համար լեզուն անգոր է:

* Բնագրում րաց է թողնված:

Բերդը կառուցված է Վանա ծովի եզերքին, Սուլեյմանիեի⁴⁵ մինարեի հինգ բարձրությամբ, դեպի երկինք խոյացած մի սուր ժայռի վրա։ Աստված վկա՝ համարձակություն չունեցա այդտեղ բարձրանալ ու դիտել, որովհետև քարե սանդուղքի մի քանի հազար աստիճաններով գագաթը բարձրանալիս, նախ պետք է անցնեի ժայռին կպած ուղղաձիգ փայտյա սանդուղքներով, ապա՝ մինչև գագաթը հասնելու համար բարձրանալի հինգ քարե սանդուղքներով։ Պաշարման ժամանակ հիշյալ սանդուղքը պարանով վերև են քաշում և որևէ կողմից վերև բարձրանալն անհնարին է դառնում։ Բերդը չի իշխում իր շրջակայքի վրա։ Հարավից և արևմուտքից Վանա ծովն է և բերդը հրվանդանի նման ծովի մեջ խրված մի քարձր ժայռ է։ Տարօրինակն այն է, որ ժայռի ամենաբարձր մասում վճիտ և փոքր մի աղբյուր է հոսում։

Բերդում մի ջամի, մոտ 50 տուն, ամբարներում՝ կորեկ և բլրինձ կա, ունեցել է 6 շահի թնդանոթ։ Բերդը իսկապես որ խիստ ամրակուռ է։ Եթե բերդում պաշար և ջուր լինի՝ գրավելը անհնարին է։ Նվաստս նման բերդ տեսել եմ Ադանայի վիլայեթի Սելեֆ-կեի սանջաքում, լարենտիի մոտ, գա էրմենաք բերդն է, որն իսկապես արժանի է դիտել։ Սակայն այս Ամիկ բերդը նրանից ավելի բարձր և ավելի ամրակուռ է։ 805 (1402) թվականին Խիմուրը եկել և տեսել է այս բերդը, սակայն ասել է. «Այս բերդը քանի շահերի բանակներ է խայտառակել։ Բերդը սլաշարելու և խայտառակվելու փոխարեն ավելի լավ է թողնել ու անցնել»։ Եվ բոլորովին անուշադրությամբ մատնելով թողել ու հեռացել է։

Վանա լիճը այս բերդի ստորոտում այնքան խորն է, որ մի քանի պարաններ իրար կապած, ուղղահայաց իջեցրել են ջուրը և հատակին չի հասել. այդ պատճառով բերդը կռվել է Ամիկ։ Սակայն քրդերը մեջ աղավաղված ձևով գործածվում է Ամիք։ Ամուֆ էլ են ասում։ Շրջապատում արծիվների, բազենների և այլ թռչունների հազարավոր բներ կան։ Մի անգամ մասվաճառները ներքևում գոմեշ են մորթել և գլուխը մի կողմն են դրել, վերևից մի արծիվ սլացել և գոմեշի գլուխը առնելով բարձրացել է իր բույնը։ Այդ գոմեշի գլուխը մինչև հիմա էլ սպիտակ սնդուկի նման մնում է այդ ուժեղ թռչունի բնում։ Պետք է պատկերացնել, թե արծիվը ինչպիսի ուժ է ունեցել, որ փախցրել է 100 օկկա ծանրություն ունեցող գոմեշի գլուխը։

Բերդը գրավվել է Ռուստեմ փաշայի կողմից։ Ներկայումս Վանի էյալեթում է, Սուլեյման խանի օրոք փաշայի խասն է և վոյե-

վողացությունն է: Վանի կադիի իշխանության ներքո նայիբությունն է [կադիի փոխանորդ]: Ունի բերդակալ և 50 զինվոր: Ներքևի վարոշում այգիներով ու պարտեզներով մոտ 100 տուն, մի ջամի, խան, բաղնիք և փոքր շուկա կա:

Այս բերդը դիտելուց հետո, գնացինք դեպի արևելք և Ջանիկ-լեր գյուղի մոտ անցանք Ջանիկ, հետո Սորաշլի գետակները և հասանք Աբլան գյուղը: Այստեղ փաշային տեսանք և ես նկարագրեցի Ամիկ բերդը: Փաշան առանց տեսնելու՝ հիացավ: Ներկաները նույնպես: Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Կարա Քասրմ գյուղը: Այնտեղից դուրս եկանք և իջևանեցինք Չայ-բաշի անունով վայրում, որը գետից քիչ հեռու, կանաչադարձ դաշտում ընկած 100 տնից բաղկացած բաբեշեն գյուղ է: Գետը սկիզբ է առնում Չոմաքլի սարից և Վանի արևելքում, թնդանոթի արկի թռիչքի հեռավորության վրա գտնվող Ակքիրփի լեռների մոտ թափվում է Վանա ծովը:

Փաշան այստեղ իջևանեց իր սերափերդեում⁴⁶, որտեղ փաշայի տեսությունն արժանացան Վան քաղաքի բոլոր այաններն ու ալվազանին: Այնքան թանկագին նվերներ մատուցեցին [փաշային], որ նկարագրել անհնարին է: Մինչև հիմա Վան շէր եկել Մելեք Ահմեդ փաշայի նման հայտնի, բարձրաստիճան և փաղիշահին փեսա վեզիր... Փաղիշահի հատուկ և բարձր հրամանով, Վանի բերդը նորոգելու և բարելավելու համար նա մի կափուջի բաշին⁴⁷ էր ուղարկել: Այդ օրից սկսած Վանի ժողովուրդը սարսափի մեջ էր: Այդ պատճառով էլ Վանի ամբողջ շրջակայքից, մինչև անգամ Դիար-բեքիրից, Հալեպից, Բիթլիսից եկել էին փաշային դիմավորելու: Փաշայի կողքին էին կանգնած՝ փաղիշահի դերգահից Կաբա կուլաք Մուստաֆա աղա անունով հայտնի կափուջի բաշին՝ իր 40 կափուջիներով, Վանի աղաներից՝ խուսրե փաշան, նրա քոջ որդի՝ Սուլեյման բեյը և Հուսեյին աղայի որդիները: Սրանք աքսորվել էին և կափուջի բաշին նրանց բերել էր Վանում թողնելու համար: Վանի զորաբանակում տեղեկացել էին, որ Վանի այաններից մի քանի հարյուրի մասին սպանելու ֆերմաններ են տրված. այլևս այդ հայտնի էր բոլորին: Այդ պատճառով այաններն ու ավագանին իրենց համար վախենալով, վերոհիշյալ գետի մոտ, մի գիշերվա ընթացքում մեծ քանակությամբ նվերներ էին բերել: Աղաներն ու ենթակաները մեծ շնորհների արժանացան:

Գիտի մոտ առավոտյան կանուխ այս վայրից շուտով Վան մտնելու մասին ֆերման տրվեց:

Ձինվորական շներին նկարագրությունը: Այս վերնագրի տակ էլ. Չելերին շատ մանրամասնությամբ նկարագրում է ի պատիվ փաշայի կազմակերպված մեծ շքերթը:

Շքերթը տեղի է ունեցել 1065 (1654) թվականի ուշեր ամսի վերջին: Շքերթին մասնակցել են բազմաթիվ և բազմապիսի զինվորական մասեր՝ իրենց հատուկ տարազներով և զենքերով: Այնուհետև անցել են տասնյակ հարյուրավոր տարբեր կարգի ու աստիճանի փաշայի ծառայողները և այլն: Հետո 500 հարգելի աղաներ, 300 կափուշի բաշիններ՝ սամույրի մուշտակներ հագած, հետո փաշայի [Վանի փաշայի] աստիճաններն ու զարդերը տանողները, ձիերը՝ միրախորների հետ միասին: Չելերին ասում է, որ, դրանց նկարագրության համար գրիչը անզոր է: Հետո անցնում են 22 աստիճանավոր ներքին աղաները և 400 ներքին ղուլամները, «որոնց մի մասը վրացի և մեծ մասը աբաղաներ էին», հետո փաշայի տարբեր արհեստավորները... Այս մեծ շքերթի աջ ու ձախ կողմերում ողջույնի էին կանգնել փաշայի հատուկ ձիավոր զինվորական մասերը: Հետո Բիթլիսի խանի քեթխուդան իր հազար ընտիր զինվորով, Հեքարիի քեթխուդան՝ 5000 զինվորով, Մահմուդիի խանը՝ 8000 զինվորով, Շիրվանի բեյը՝ 1000 զինվորով, Մեքսի՝ բեյը, Քեսանի բեյը, Բայազիդի բեյը, Հիզանի բեյը, Փինյանիչի բեյը, Փիրեդուսի, Կարկառի, Աղաբիսի, Բենի Կոթորի, Իսփերդի, Քարնի, Հիրունի, Ջրիկի, Մուշի, Ադիլջևազի, Արճեշի, Բերկրիի բեյերի քեթխուդանները հազարական զինվորներով փաշային ողջունելու էին եկել...

Զորս ժամվա ընթացքում գետի ափունքից մինչև Վան փաշային ողջունում են 30 հազար զինվոր: Այնուհետև Ստամբուլից սուրհանդակ է գալիս և փաշային հասցեագրված նամակներ բերում: Պարզվում է, որ Մեծ վեզիր էրբիշ փաշան հեռացվել և փոխարենը Կարա-Մուրադ փաշան է մեծ վեզիր նշանակվել: Հեռացված վեզիրի մասին ավստոսանք հայտնող կնքապահ Օսման աղային Մելեք Ահմեդ փաշան իր ձեռքով մահացու ծեծ է տալիս...

Երբ մոտենում են Վանի բերդին, թնդանոթի և հրացանի համազարկերով ողջունում են փաշային: Հետո փաշան իրեն դիմավորելու եկող Վանի բնակիչներին, լայ և զեղաներին** ողջունելուց հետո, 1065 թվականի ուշեր ամսի վերջին՝ մտնում է Վան, որտեղ վերին աստիճանի շքեղ խնջույք է տրվում: Այնուհետև փաղիշահի անունով Դիվան է բացվում, որտեղ դատում են 7 մարդու, որոնց ըստ փաղիշահական ֆերմանի պետք է սպանեին: Դրանցից չորսը դիվանից փախչում են, իսկ երեքը ուշաթափվում: Պարզվում է, որ սրանք Վանի նախկին գերիշխող՝ Շեմս փաշա-զադե Մուհամմեդ էմին փաշայի կողմից Վանում կազմակերպած ապստամբության գործակիցներից են: Շարիաթի օրենքով դրանց մահվան են դատապարտում և գլխատում: Հետո Դիվանում կարգացվում է փաղիշահի խաթթի շերիֆը⁴⁸, որով հրամայվում է 70 մարդու գլխատել և Ստամբուլ ուղարկել: Դրանցից 45-ը ներկա են լինում Դիվանում, որոնց ոճրագործությունները քննում է փաշան և իրեն տրված փաղիշահական լիազորության հիման վրա դրանցից 7-ին ազատում է, իսկ 38-ին հրամայում է գլխատել...

Այնուհետև, փաշան, բաղաբի վերանորոգումը և ամրացումը սկսելու նպատ-

* Հավանաբար՝ Մոկս:

** Գեղա՝ բառացի նշանակում է աղքատ, մուրացիկ, այստեղ գործածվում է հասարակության ցածր դասի իմաստով, գյաղաւ:

տակով, բոլոր բարձր աստիճանավորների հետ միասին գնում է բերդը զրտելու՝ նա տեսնում է, որ Վանի հյուսիսային կողմում, ժայռին կից, մեծ քանակությամբ հող է կուտակված։ Փաշան հարցնում է, «Ինչո՞ւ է բերդի մոտ այսքան հող կուտակված։ Այդ պատճառով, Աստված մի արասցե, թշնամին կարող է այս բերդը գրավել»։ Վանի ծերերը պատասխանում են, «Մեր սուլթա՛ն, թիմուրն է նրեք տարվա ընթացքում այս հողը այստեղ կուտակել տվել՝ բայց դարձյալ չկարողանալով բերդը գրավել, թողել ու հեռացել է։ Հետո այս բերդը 7 ամիս շարունակ պաշարել է Քել Ռուստեմ խանը։ Նորից այստեղ հող է կուտակել տվել և քիչ է մնացել բերդը գրավի։ Այդ ժամանակ Ալ-Օսմանի կողմից օգնության են հասնում Դեմիր Կազըք խալիլ և Կարա Մյուրթեզա փաշաները։ Իսկ երբ Քել Ռուստեմը խրամատները թողեց և հեռացավ, մենք էլ առավոտ վաղ Վանի դարպասները բացեցինք, հարձակվեցինք Աջեմի զորքերի վրա և նրանց կոտորեցինք... Այդ հողերը կուտակված են մնացել այն ժամանակից»։ Փաշան ասաց, «Քելխուդա, իմ բոլոր օթաղները այստեղ հաստատիր. իմ բոլոր ղեկավորներն իրենց վրանները թող այստեղ կանգնեցնեն։ Ամբողջ էյալեթի և Վանի 27 սանջարի ու օջաքլըքի իշխողները պետք է Վան գան, ծառայության անցնեն փաղիշահին և մասնակցեն այս հողերը ծովը թափելու գործին»։ Բոլոր աղաները սկսում են հող կրել, Մունտիկները քաղաքների բնակիչներին կոչ են արել անցնել աշխատանքի և բոլորը պարկերով ու այլ միջոցներով հողը կրել և ծովն են թափել... Մեկը Ահմեդ փաշան⁴⁹ Վանի սանջարների բնիկները գրություններ է ուղարկում, իսկ քուրդ էմիրներին առաջարկում է մասնակցել «փաղիշահական ծառայություններին»։

Այնուհետև էվ. Չելեբին գրում է. «Իսկ ես, նվաստս, որովհետև անձանթ էի այս երկրին, սկսեցի դիտել և ուսումնասիրել Վանի բերդը»։

Դար-ի-իմանի⁵⁰, այսինքն Վանի բերդի գովեր։ Սկզբում այստեղ ապրել են Ադ և Սիմուդ ցեղերը։ Նրանք այս լեռներում մեծ քարայրներ ու խոռոչներ են փորել և բնակվել դրանց մեջ։ Աստվածային իմաստություն շնորհիվ, նրանք կարողացել են օգտագործել ամենակարծր քարերն անդամ։ Հետագայում այս Վանի ժայռը մի շարք պետությունների ձեռքն է անցել։ Մարգարեի ծննդից 1600 տարի առաջ, վեհափառ Դավուդի [Դավիթի] օրոք, Մելիք Ջալուլը⁵¹ այս Վանի ժայռի վրա մի մեծ տաճար (վանք) է կառուցել։ Երբ վեհափառ Դավուդը, Աստված նրա հոգին լուսավորի, սպանում է Մելիք Ջալուլին, այդ եկեղեցին ձեռքից ձեռք է անցնում և վերջապես, Մարգարեի ծննդից 881 տարի առաջ, անցնում է Մեծն Ալեքսանդրի ձեռքը։ Ալեքսանդրը այս տաճարը կոչում է վանք*, որը տեղացիների կողմից աղոթատեղի իմաստով է գործածվել։ Հետագայում այն աղավաղվում է և Վան ձևը ստանում։ Ալեքսանդրի մահից 882 տարի հետո, աշխարհի պարծանքի [Մարգարեի] օրոք, Վանը անցնում է Նեշիրվանի ձեռքը։ Հետագայում, իսլամու-

* Վանք, թուրքերեն գրված է **کلیسا** և

թյան տարածման ժամանակ, Մուհամմեդի զործակիցներից մեկը դեսպանության կարգով զալիս է այստեղ և տեսակցություն ունենալով վանքի վարդապետի հետ, նրան և ուրիշներին բնդունել է տալիս իսլամական նվիրական կրոնը՝ Վերոհիշյալի մահից հետո, Քաջէդդինը՝ Յըզդ-Ջըրդի² ցեղից մեկը, տիրանում է այս վայրերին, վերակառուցում է Վանի բերդը, կառուցում է նաև ստորին բերդը՝ Հետագայում, 811 (1408) թվականին անցնում է Աղբրեջանի շահերից մեկի՝ Կարա Կոյունլի Կարա Յուսուֆ Զելայիթի ձեռքը, որը սարսափելով թիմորից, փախչում է Յըլդըրմ խանի [սուլթան] մոտ։ Դարձյալ Աղբրեջանի շահերից մեկը՝ Ակ Կոյունլու Ուզուն Հասան Բայենդուրին, հպատակվելով թիմուրին, հետիոտն դնում է նրա կողքով, որի համար թիմուրը նրան շնորհում է Աղբրեջանը, Ախլաթ քաղաքը և Վանի բերդը։ Սակայն հետագայում, 955 (1548) թվականին, Վանը անցնում է Շահ Թահմասբին, 956 (1549) թվականին սուլթան Սուլեյմանի փաղիշահության ժամանակ, Շահ Թահմասբի եղբայր էլկաս Միրզան փախչում և զալիս է սուլթան Սուլեյմանի մոտ ու նրան մղում է Աշեմի երկիրը կողոպտելու և թալանելու։

Այդ ժամանակ Մեկթուլ Բերահիմ փաշան մեծ սերզար է լինում։ Անատոլիայի, Կարամանի, Մարաշի, Դիարբեքի, Շամի, Հալեպի, Թարաբլուսի, Ուրֆայի և Ադանայի էյալեթների, ինչպես նաև ամբողջ Փուրդիստանի բոլոր զինվորները, էլկաս Միրզայի օժանդակությամբ, շարժվում են և անցնելով մենզիլներով, Վանի բերդի դաշտում, շատ մեծ բանակ են դնում։ Այնտեղ բնակություն են հաստատում և հանգստանում իրենց վրաններում։ Բերդում պաշարված աշեմները շղիմանալով Ալ-Օսմանի հարձակմանը, վախից ամառով բերդի բանալիները հանձնում են մեծ սերզարին։ Բերդում դռնվողները թաշվում են Կարնը յարբ բերդը։ Նույն օրը Ամիկ, Մերավան, Ոստան, Կեփան անունով շորս բերդերի բանալիները Մահմուդի իմին բիլը հանձնում է սերզարին։ Այդ բերդերն ու նրանց ճյուղումն ընդհանրապես շնորհվում է նրան։ Դրանից հետո բոլոր քրդերի հետ միասին, հպատակություն ու հնազանդություն են հայտնում և բերդերի բանալիները սերզարին են հանձնում նաև Ջերմ, Բիդզար, Բերկրի, Ռուսենի, Հել և Թենվիզե անունով ամուր բերդերի իշխողները։

Մեծ սերզարը Վանի էյալեթը շնորհում է Շամի վեզիր Կոջա հուսրև փաշային։ Սակայն Փուրդիստանի խաներից շատերը, ինչպես օրինակ, Բիթլիսի՝ Շերեֆ խանը, թագադրված լինելով Շահ

Քաճմասբի կողմից, երթևեկող իսլամ դավիճներին նեղություն է պատճառել և ճանապարհները կտրել:

Վանի բերդի և այլ 43 բերդերի գրավման լուրը սերդարը Հալեպի ձմեռանոցից շտապ տեղեկացնում է [սուլթան] Սուլեյման խանին: Սուլեյման խանը ուղադրության կենտրոնում ունենալով այս կողմերը՝ պատրաստվում էր գալ: Մյուս կողմից Վանի բերդին նախապես որպես իշխող նշանակված խուսրի փաշան զբաղված է լինում Վանի բարեշինությամբ: Երբ շահր տեղեկանում է, որ Ալ-օսմանները բերդը պրավել են, պատրաստվում է իրանյան և թուրանյան զինվորներով շարժվել Վանի վրա: Սերդար Իբրահիմ փաշան մեծաթիվ զինվորներով անմիջապես շարժվում է Ծահի վրա: Նա Վանից շարժվում է դեպի արևելք և հյուսիս՝ դեպի Սալմաս: Վանի և Սալմասի հեռավորությունը միմյանցից 7 փարսախ է: Երբ շահր իմանում է Սերդարի գալու մասին, փախչում է դեպի Սպահան: Սերդարն իր հաղթական բանակով վրաններ է կանգնեցնում Քավրիզի մոտ՝ էսադ Աբադ անունով վայրում: Երբ որ այսանները, ուլեմաները և ավագանին նվերներով գնում են Իբրահիմ փաշայի մոտ և հպատակություն հայտնում: Քավրիզ քաղաքում բռնություն կողոպուտ տեղի չի ունենում: Սակայն աջեմների ամենից շատ կուտակված վայրը՝ Կըզըլջա յայլան, կողոպուտի և թալանի է ենթարկվում: Այդ պատճառով, Ուլամե փաշային սերդար են նշանակում և 10 հազար զինվորով ուղարկում են այնտեղ: Բայց Ուլամեն այնտեղ պարտություն է կրում և փոքրաթիվ զինվորներով գալիս է Քավրիզ՝ սերդարի մոտ: [Օսմանցիները] ավելի մեծ քանակությամբ զինվորներով հարձակվում և թալանելով ու կողոպուտելով Քավրիզի մոտի Ուջան յայլան, խոյը, Հրենդը, Թեսոն, Սալմասը վրեժ են լուծում և անհաշիվ հարստություն ձեռք բերելով՝ մտնում են Քավրիզ: Փսան օր հետո այնտեղից դուրս են գալիս և անցնելով Կոթուրի ձորերով ու Փինյանիշի քրդերի միջով՝ մտնում են Վան և նորից բարեշինում են Վանի բերդը: Չրովհետև Բիթլիսի Շերեֆ խանը փախել էր աջեմների երկիրը, Բիթլիսի էյալեթը իբրև նվեր տրվում է Ուլամե փաշային: Հետո վերոհիշյալ սերդարը անցնելով Բիթլիսով, Հազոյով, Միաֆարկինով, Դիարբեքիրով՝ հասնում է Բաղդատի մոտ և տեսնում, որ (սուլթան) Սուլեյման խանը Բաղդատը պաշարել է: Նորին վսեմություն փաղիշահին նա հայտնում է իր հավատարմությունը: Պաշարման 40-րդ օրը, 941 (1542) թվականին փաղիշահը Բաղդատը գրավում է: Վերադարձին տեղեկանում է, որ Ալմանների [Գերմանիայի] թագավորը շարժվել է Բելգրադի

վրա: Շտապ վերադառնում է և Ալմանների երկրում գրավելով էրզուդ, Սելանկմեշ, Դոքին, Վարդին, Օսեք և այլ ընդամենը 76 բերդեր, հաղթական կերպով վերադառնում է իր մայրաքաղաքը: Այդ ժամանակ Վան և Ադիլջևազ բերդերից օգնություն խնդրողներ են գալիս և հայտնում, որ մոլորյալ շահը Վանն ու Ադիլջևազը գրավել է: Սուլթան Սուլեյմանը անմիջապես, երկրորդ անգամ ստիպված է լինում շարժվել Աջեմի վրա:

955 (1548) թվականի սեֆեր ամսի 7-րդ օրը սուլթան Սուլեյմանը, շեհզադե Զիհանգիրի հետ միասին անցնում է Սկյուտար և այնտեղից իր անթիվ զինվորներով ճանապարհ կտրելով՝ գալիս է Սեյդի Ղազի կոչված վայրը: Այստեղ Սարուխանի վալի շեհզադե Սելիմ խանը գալիս է կայսերական բանակ, արժանանում նորին Վսեմություն փադիշահի տեսությունը և նշանակվում Ռումելիի երկրի վարչության թեկնածու: Ապա ուղարկվում է սուլթանության երկրորդ մայրաքաղաքը՝ էդիրնե: Այդտեղից Սուլեյման խանը դուրս է գալիս և իջևանում է Ակ-շեհիրի մոտ: Շեհզադե Բայազիդ խանը իր բանակով գալիս է իր հորը՝ փադիշահին արժանի հարգանքներ փատուցանելու...

...Փադիշահը իր զինվորների հետ միասին վերցնում է շեհզադեին և ուղևորվում դեպի Վան: Գալիս են Սվազ: Ամասիայի իշխող շեհզադե Մուստաֆա խանը գալիս և փադիշահի ձեռքը համբուրում է... Այս շեհզադեին էլ է իր հետ վերցնում և իջևանում է էրզրումի բերդի մոտ: Այստեղ երեք օր հանգստանում, զինվոր է հավաքում և գալիս իջևանում է Ադիլջևազ բերդի մոտ: Աջեմները չեն կարողանում դիմադրություն ցույց տալ, ոմանք նավերով փախչում են Վանի բերդը, ոմանք էլ դեպի Ոստան ու Դատվան: Ադիլջևազ բերդը դատարկ են թողնում: Այս բերդի մոտից փադիշահը Ուլսմե փաշային և Կարամանի բեյլերբեյի Փիրի փաշային 40 հազարանոց բանակով ուղարկում է Վանի բերդը պաշարելու: Սրանք արագ հասնում են Վան, մտնում են խրամատները և Վանի շրջանից հազարավոր զինվորներ են ուղարկում Աջեմի երկիրը կողոպտելու և ավերելու: Իսկ աշխարհակալ փադիշահը 10 օրվա ընթացքում հասնում է Թավրիզի դաշտը, Շահ Թահմասբի եղբայր էլկաս Միրզային նորից սերդար է նշանակում և 40 օրվա ընթացքում Համադան, Դերգեզիր, էրդեբիլ, Նեհավենդ, Քաշան, Կազվին, Մերաշե, էսադ-Աբադ, Շեհրի Ուջան, Սպահան քաղաքների շրջաններում, Իրաքում և Ադրբեջանում 76 քաղաք է գրավում և անսահ-

ման քանակութեամբ ավարով էլկաս Միրզայի հետ վերադառնում է Թավրիզ...

[Սուլթան] Սուլեյման խանը Թավրիզին խնայում է և չի կողոպտում: Նա թույլ չի տալիս, որ ռայաներին և հասարակ ժողովրդին վնաս պատճառեն: Միայն պարզապես հողին է հավասարեցնում շահի Թավրիզի ապարանքը և պարտեզները: Նվաստ այդ ավերակները և քանդված վայրերը նկարագրել են 1058 (1648) թվականին՝ Թավրիզ գնալիս:

[Փաղիշահ] դուրս գալով Թավրիզից և շարժվելով դեպի արևմուտք, հինգ օրից հետո հասնում է Վանի դաշտը: Նա Ուլամե և Փիրի փաշաներին գտնում է Վանի խրամատներում: Սադրազամ Ռուստեմ փաշային, 70 բելլերբեյիների հետ միասին, պարտավորեցնում է գրավել Վանը: Թշնամուն հանգիստ չի տրվում: Առանց ժամանակ կորցնելու, բերդը գրավելու համար ծերերի մասնակցութեամբ խորհրդակցություն է գումարվում: Նախապատրաստվում են բոլոր անհրաժեշտ միջոցները: Անթիվ զինվորներ ամեն կողմից մեղվի նման պաշարում են Վանի բերդը: Պաշարումը տևում է 10 ցերեկ և գիշեր: Բերդում պաշարված աջմենները սովին ու ծարավին չեն դիմանում և աման են խնդրում: Տասներկուերորդ օրը բերդի սիփահասալար⁵³ Ալի խանը, գիշերով, իր մարդկանց հետ պարաններով իջնում է բերդից, գնում էլկաս Միրզայի վրանը և միջնորդություն խնդրում: Նա էլ դիմում է Սուլթան Սուլեյման խանին և հայտնում բերդում գտնվողների խնդիրը: 955 (1548) թվականի ռեջեբ ամսի 20-րդ օրը, Սուլեյման խանը, վեզիր և բարձր սերդար Ռուստեմ փաշայի միջոցով, երկրորդ անգամ գրավում է Վանի բերդը: Հետո 40 օր մնում է Վանի բերդում և այնպես է վերակառուցում ու բարեկարգում այն, որ նմանը չի կարող լինել: Ներկայումս օսմանցիների ձեռքին ամրակուռ և ուժեղ մի բերդ է:

Վանի ժայռի գովեր: Աղբբեջանի տերիտորիայում է: Հարավից, արևմուտքից և հյուսիսից շրջապատված է Վանա ծովով: Արևելքից, հարավ-արևելքից և հյուսիս-արևելքից զրախտանման մի դաշտ է: Այդ դաշտի կենտրոնում գտնվում է Վանի բերդը, որը նման է բռնված և ծուռ գավակով ուղտի: Ծուռի մասը դեպի երկինք է խոյացած և գույնզգույն բուկալեմանի է նման: Ծրկու կողմից ուղտի բռնան նման, խոշոր փորով, ներքևը առանց սյունների պարապ ժայռեր են, որի հարավ-արևելքում, ժայռերի ստորոտում, գտնվում է ստորին քաղաքը, սա ցածր պարիսպներով մի վարոշ է: Հյուսիսում գտնվող պարապ ժայռը, որտեղ Թիմուրը հող է կուտակել՝ քաղաքից դուրս է: Այս կողմում եղեգնապատ ճահիճ է:

Ինչպես ասացինք, այս ժայռը ծնկաշոք ուղտի է նման, որի՝ դեպի արևելք երկարած գլուխը, թնդանոթի ազդեցությունից ազատ ժայռեր են։ Ուղտի ետևի մասը դարձած է դեպի Վանա ծովը և նայում է արևմուտք։ Ուղտի ետևին նմանվող վայրից՝ անցնելով 7 աշտարակի և 7 հարկանի դռների վրայով, մի ժամվա ընթացքում սարսափով կարելի է բարձրանալ 3060 քայլաչափ բարձրություն ունեցող ժայռերի վրա։ Ներքևում գտնվում է Արաբ-Ջանի դուռը, որը բերդի ամենացածր պարիսպումն է։ Բերդի ժայռերը զանազան կողմերից շատ տարօրինակ տեսք ունեն։ Շատ տեղերում ժայռերը աժդահայի են նման և թեքված են ներքև՝ քաղաքի վրա։ Պարզ երևում են աժդահայի գլուխը, ոտներն ու վիզը։ Ժայռերից մի քանիսը նման են առյուծի, մի քանիսը՝ կոկորդիլոսի, մի քանիսը՝ նավի, իսկ մի քանի ժայռեր էլ նման են նստած արծվի։ Այս ժայռերը ներքևից կարելի է շրջանցել երեք ժամվա ընթացքում, ժայռի մեջ 600-ի չափ մի քանի հարկանի խոշոր քարայրներ կան, որոնցից ամեն մեկը մի իջևանատան նման է։ Այս քարայրներից մի քանիսում մետաքսագործական արհեստանոցներ կան, որտեղ վարպետները իրենց ճախարակներով մետաքսի, բամբակի և այլ թելեր ու պարաններ են պատրաստում։ Հարյուրավոր քարայրներում թնդանոթի արկեր են պահվում, որոնց հաշիվը միայն աստված գիտե։ Մի քանիսն էլ լիքն են սև վառոդով։ Մի քանի քարայրներում անհաշիվ նետ, աղեղ, հրացան, սուր, վահան, կացին, բրիչ, թիակ, կումբարա⁵⁴, անիվ, կլոր քարեր և այլ բազմաթիվ տեսակի ռազմամթերք և պատերազմական իրեր կան։ 100 քարայր հատկապես լիքն են զարոկ, ցորենով, բրնձով, կորեկով, ոսպով, բակլայով, սիսեռով և այլով։ Քարայրներից մեկն էլ լիքն է կենդանիների ոսկորներով։ Մի քարայրում հազարավոր տարիներից ի վեր մնացած մեծ քանակությամբ շատեր, տրեխներ և նման անպետք իրեր կան։ Քարայրներից մեկի ջրի ավազանում կան քթանի յուղ, մյուսում սուսամի յուղ, մի ուրիշում՝ դեղին յուղ, մեկում՝ կուպր, մյուսում՝ ձյութ և այլ տեսակի յուղեր և ճարպեր։ 7 ավազանի մեջ բրդից ու մազից մաքրված և շերտ-շերտ կտրված կովի և գոմեշի կաշիներ են դարսված, որոնց վրա առատորեն մեղր է լցված և կաշվից հետք անգամ չի մնացել, ստացվել է մի տեսակ հիանալի քաղցրեղեն (ռեշել), որն ուտելով չես կշտանում։ Մի ուրիշ քարայրում աղած ձուկ, մի այլում աղած կովի, գոմեշի, ոչխարի, այծի միս է կուտակված։ Երեք քարայրում աղ կա։ 40 քարայր լիքն են եփած

կորեկի հացով, կարկանդակով, ալյուրով ու ձավարով, սրանց հաշիվը հայտնի է միայն աստծուն: Մի քանի ավագաններում քացախ, մեղր, պանիր, ձիթապտուղի յուղ և մինչև անդամ դինի կա: Գինին գործ են ածում իբրև դեղ կամ իբրև հարդանք տալիս են պաշարված քրիստոնյաներին: Քարայրներից մեկում, աստծո հրամանով, նավթի յուղ կա, որը ժայռից հոսելով լցվում է մեծ ավազանի մեջ: Երբ ավազանը լցվում է նավթով, կառավարությունը, Վանի դեֆթերդարի միջոցով, վաճառում է առևտրականներին: Այս քարայրը միշտ գիշեր-ցերեկ, փակված է մնում: Մի կողմումն էլ մեծ քանակությամբ հող է կուտակված, որպեսզի, աստված մի արասցէ, եթե նավթը բռնկվի վրան հող ածեն ու կրակը մարեն: Մի խոսքով Վանի այս ժայռի մեջ մոտ 600 քարայր կա: Որոնցից ոչ մեկը դատարկ չէ, բոլորը լցված են ռազմամթերքներով և այլ պատերազմական իրերով:

Սուլթան Սուլեյման խանը, — աստված նրա հոգին լուսավորի, — բազմաթիվ հաղթանակներ տանելով և բերդեր գրավելով, լրիվ գաղափար է կազմում ամեն հարցի մասին և իմանում է, թե դեպի բերդը ու բերդից դեպի թշնամին ինչպե՞ս պետք է թնդանոթ արձակել, բերդը ինչպե՞ս ռմբակոծել, բերդից արձակվող թնդանոթները ո՞ր դեպքում կարող են թշնամուն վնաս պատճառել: Նա Վանի բերդի ամենաբարձր գագաթին 20, 30 և 40 թզաչափ⁵⁵ բալլեմեզ թնդանոթներ է դնում, այնպես որ, 4 ժամյա հեռավորության վրա գտնվող Արտամեսի այգիներից թշնամու երևալուն պես, այս թնդանոթները, որ 40 մղոն հեռավորության վրա իշխել են Վանի դաշտի և ծովի վրա, մարդու շարժում անգամ թույլ չեն տվել:

Սուլեյման խանը նկատի ունենալով, որ եթե թշնամին մի կերպ կարողանա բերդի տակը հասնել, վերևում գտնվող երկար թնդանոթների գնդակները հեռու տարածության վրա արձակվելով, կարող են թշնամուն չդիպչել, հիշյալ քարայրներից մի քանիսում թնդանոթի անցքեր է բաց անել տալիս և շատ մեծ դժվարությամբ յուրաքանչյուրի մոտ թնդանոթներ է զետեղում: Այդ թնդանոթները տեսնելիս մարդ սարսափում է: Ոգնու փշերի նման բազմաթիվ բալլեմեզ թնդանոթներ են շարված և դրանց համար անհրաժեշտ արկեր և այլ ռազմամթերք պատրաստվել ու դրվել են ամեն մի թնդանոթի մոտ: Սրանցից մի հարկ ներքև գտնվող քարայրները ծակել են և մի մարդ տեղավորվելու չափ լայնություն ունեցող այդ անցքերից քարագնդակ արձակող շայկա թնդանոթներ են գրել: Դրանից էլ ցած, ստորին վարոշի բերդի պարիսպների, աշտարակների և պատ-

նեղների վրա, Յալիի դարպասից մինչև փաշայի աշտարակը, ապա Ռուստեմ և խուսրե փաշաների աշտարակներից մինչև Օրթա Կափուն և Թավրիզի դարպասի աշտարակները մի-մի կարող թնդանոթներ են շարված։ Այսպես, Վանի բերդի վրա, ինչպես կալիոն⁵⁶ նավի վրա, աջ ու ձախ կողմերից, քառահարկ թնդանոթներ են շարված։

Վանի բերդի նկարագիրը։ Վերևում նկարագրված քարայրների վրա կառուցված, դեպի երկինք խոյացած այս ամրակուռ բերդի արևմտյան կողմում դռներ ունեցող 7 հարկանի աշտարակներ կան, որոնք իրար են նայում։ Դեպի հյուսիս նայող բաժան-բաժան ժայռերի վրա բերդի եռակի պարիսպներն են, որից այն կողմ բնակվում են ազարների զորամասը⁵⁷ և այլ ղինվորական մասերը։ Մյուս կողմում ժայռերի միջով մինչև ներքևի ճահճուտները իջնող Սուլուքի ճանապարհն է։ Այդ ուղղության վրա կանգնած աշտարակը ամրացված է բայեմեզ թնդանոթներով։ Հարավ-արևելքից, ստորին քաղաքին նայող մասում, բերդը պարիսպներ չունի, ամբողջապես սեպածե ժայռեր են։ Այստեղ են գտնվում ենիչերիների աղայի, բաշավուշի և նրա քարտուղարի, բերդապահի և նրա քեթխուղայի ապարանքները, ինչպես նաև ենիչերիների, թնդանոթաձիգների և ջեբեջիների սենյակների պատերը և պատշգամբները։ Բերդի այս կողմի պարսպից ոչ ոք չի համարձակվի ներքև նայել։ Այս վայրում, դեպի ստորին քաղաքը դարձած ժայռերի մեջ է փորված Սուլուք տանող աշտարակի ճանապարհը, որով վերին բերդի ամենաբարձր գագաթից մինչև խորխոր գետակի ժայռը հասնելու համար, պետք է իջնել հազար աստիճան ունեցող քարե սանդուղքով։ Կանալ ջուր բերելու առանձին ճանապարհ։

Կլլըջ Արսլան փաշան այդպես է կառուցել, որպեսզի բերդի պաշարման ժամանակ իրարանցում տեղի չունենա։ Վանի բերդի այս ժայռից է հոսում խորխոր անունով գետակը, որը կարող է ջրաղաց դարձնել։ Այս գետակի հիանալի ջրով են ոռոգվում խաղախորդարանից դուրս գտնվող այգիներն ու պարտեզները, և ապա թափվում ծովը։

Բացի այս բերդից, արևելքում, իմ կողմից ուղտի նմանեցրած վայրում, Քեսիբ անունով մի փոքր բերդ էլ կա, որ կարծես թե ուղտի գլխի վրա կանգնած մի մեծ բերդ է։ Այս բերդը ենիչերիների վերին բերդից ավելի ցածրադիր է։ Սա էլ ունի ջրի առանձին ճանապարհ, բերդակալ զինվորներ ու ռազմամթերքի քարայրներ։ Այն նայում է Թավրիզի դարպասին։ Այս բերդն էլ չի կարելի ոչ մի կերպ գրավել։

Վերին բերդի տարածությունը: Ոչ մի կերպ հնարավոր չեղավ քայլերով շփել այս բերդը, որովհետև ամեն կողմից ժայռեր ու անանցանելի վայրեր են: Շրջապատում խրամներ չկան: Արևելքից դեպի արևմուտք ձգված բարձր և աննման մի բերդ է: Այս թեք բերդը բարձրանալու և ներքին քերդը հասնելու համար, որտեղ արևմուտք նայող երկաթյա եռակի դռներ կան, պետք է անցնել 3000 քայլ և 70 աշտարակ:

Վանի բերդի դարպասների ետևում գիշեր ու ցերեկ, ամառ ու ձմեռ, մշտապես, հերթով պահպանություն են անում մի օր մի օդա ենիչերի, մի օր ազաբները, մի օր էլ պարսպի զինվորները: Նույնիսկ երեխայի ու կնոջ թույլ չեն տալիս ներս մտնել: Պատճառն այն է, որ մի անգամ, մի քանի հարյուր քրդեր կանացի հագուստ հագած բերդն են մտել ու գրավել: Հետո Ահմեդ աղա անունով անվանի մի ղազի, իր կավածքից 3000 Սերդեն զեչլի⁵⁸ կտրիճներ հավաքելով, ծովի կողմից նավերով և բազմատեսակ խորամանկություններով ու վարպետությամբ բերդի վրա է հարձակվել, մտել բերդը և այն գրավող քրդերին այնպիսի հարված է հասցրել, որ շատերը բերդից իրենց ցած են գցել և կտոր-կտոր եղել: Շատերին էլ սպանել է և նրանց դիակներով զարդարել բերդի աշտարակներն ու պատերը: Այս դեպքը տեղի է ունեցել (սուլթան) Մուրադ IV-ի օրոք: Դրանից հետո է, որ նույնիսկ երեսաներին ու կանանց ներս չեն թողնում: Այդ ժամանակից սկսած Վանի համար 10 օդա ենիչերի է նշանակված:

Այս դարպասից արևելք, մինչև Քեսիք աշտարակի գլուխը, բերդի երկարությունը՝ 1040 քայլ է: Եթե հաշվի առնենք ներքևի 3060 քայլը, ստացվում է, որ Վանի բերդը ներքևից մինչև ներքին բերդի Քեսիք աշտարակը 4100 քայլ երկարություն ունի: Սակայն կան տեղեր, որոնք միայն 200—300 քայլ լայնություն ունեն:

Վանի ներքին բերդի շինությունները: Ենիչերիների, թուփչիների և ջեբեչիների մոտ 300 տուն կա: Սրանք բոլորը ամուրի են, որովհետև այստեղ ամուսնացածներ չեն կարող լինել: Միայն հյուսիսում, բաժան-բաժան պարիսպների մեջ գտնվող, դեպի դաշտը նայող Սուլուք աշտարակի մոտ ապրում են ամուսնացած մարդիկ: Այստեղ է Սուլեյման խանի ջամին, որը հին վանքից վերածվել է ջամիի և որի մինարեն երկրաշարժից քանդվել է: Ենիչերիների Օմեր աղան այդ մինարեն նորից վերակառուցել է: Այդ ջամիի գլմբեթը և մյուս ապարանքների տանիքները, մինչև կեսօր ամպերի մեջ են և չեն երևում: Ոչ ոք չի կարող այստեղ նետ հասցնել:

(Սուլթան) Մուրադ խան IV-ը Երևանի գրավումից վերադառնալիս, փահլևան Սարի Սուլադին և Հաջի Սուլեյմանին կարգադրեց նետ արձակել և նրանց նետերը բերդից ավելի բարձր թռան։

Բերդում 7 մզկիթ, մեկ թեքիյե, 3 դպրոց և մոտ 10 փոքր խանութներ կան։ Տներինց յուրաքանչյուրում մի լողարան կա։ Ամեն ամարդ իր տան համար ձիով և ջորիով է ներքևից ջուր բերում և հավաքում է ջրամբարներում։

Կարևոր ծանոթություն։ Ներքևի բերդի հարավ-արևելյան մասից դեպի քաղաքը նայող Քեսիք Թոփ քարայրի վերևում գտնվող մի բարձր ժայռ հղկել են քառակուսի ձևով, փայլեցրել և այնտեղ մի քանի տող կարևոր գրեր են գրել, որը պատկերներից և տարբեր նշաններից է կազմված. նվաստս չկարողացավ կարդալ։

Ծանոթին բերդը։ Վերին բերդից հարավ-արևելք և նրանից ցած, մի ընդարձակ դաշտում կանգնած եռանկյունաձև ամուր մի բերդ է, որի վրա իշխում է միայն ներքին բերդը։ Արևմտյան և հյուսիսային կողմից միանալով վերոհիշյալ վերին բերդին՝ վերածվում է քառակուսի ձևի։ Ստորին բերդի և վերին բերդի միացման վայրում բոլորովին պարիսպներ չկան, միայն ներքին բերդի ժայռերն են։ Ստորին բերդի արևելքից դեպի հարավ և արևմուտք, բերդը պարիսպներ ունի։ Մի հարկը խիստ ամուր սրբատաշ քարերով կառուցել է տվել Թաջեդդին շահը։ Թեև ցածր է, բայց ամուր։ Շրջապատի պարիսպների լայնությունը մոտ 12 արշին է. հաստ և քարուկրից կառուցված պատեր են։ Վելեդի աշտարակից մինչև փաշայի ապարանքի այգու մոտ գտնվող Քյոշկի աշտարակի միջև ընկած պարսպի պատերի լայնությունը մոտ 20 արշին է, իսկ դեպի էլմաջի փաշայի աշտարակը, որը մի քանի պաշարումներից հետո քանդվել էր՝ վերակառուցվել է. խիստ ամուր է և քառասուն քայլ լայնությամբ այնպիսի հաստ պատեր ունի, որոնց վրա կարելի է ջրիդ խաղալ։ Շրջապատի բոլոր աշտարակների թիվը հասնում է 60-ի։ Սուլթան Վելեդի աշտարակը հսկում է բերդի պարիսպների վրա։ Բերդի վրա թնդանոթները շարված են ողնու փշերի նման։ Յալիի դարպասի մոտ կան մի քանի աշտարակներ, դրանք Շահի փաշայի, Սուլեյման փաշայի, Քեթենչի Օմեր փաշա-զադե Մուհամմեդ փաշայի աշտարակներն են։ Վերջինիս կառուցման թվականը այս է. «Ջանք գործագրեց, Վանը նորից վերաշինեց 1055 (1645) թվականին»։ Այնուհետև նորոգեց Օրթակափուի, Վանի Ահմեդ աղայի, շերքես Իսրենդեր փաշայի, Ուլեմա փաշայի, Աթլի

փաշայի, Յասնի, Նակըշի, էլմաչի փաշայի և Թավրիզի դարպասի աշտարակները:

Այս Թավրիզի դարպասի աշտարակի կողմում, Քեսիք դեհ-բոյունու (կտրված ուղտի վիզ) բերդից ներքև, սեպածև ժայռերի վրա 38 ամուր, քարուկրից կառուցված մեծ աշտարակներ կան, որոնց չի կարելի լեզվով նկարագրել: Ժայռերի մեջ մի աշտարակից մյուսին օգնության գնալու ճանապարհներ կան, որոնք հայտնի են միայն զինվորներին: Այս դարպասի աշտարակի վրա շատ են թընդանոթները, որովհետև Վանի բերդին այս կողմից է վտանգ սպառնում: Այդ պատճառով ստորին բերդի այս կողմում 5 հարկանի հաստ պատեր են կառուցված, որոնց վրա մի քանի հարկանի 40 քարայր կա: Այս աշտարակների առջև, պարսպի ներսում, վերին աստիճանի հաստ և քարուկրից մի պատ է կառուցված: Սրա վրա բազմաթիվ որմնախորշեր կան: Այս պատի վրա թնդանոթներ չկան: Պատի ներսում դետնահարկ, քարուկրից կառուցված ճանապարհներ են գցված, որոնց նպատակը այն է, որ եթե բերդի պաշարման ժամանակ թշնամին այնտեղ հող լցնի, պաշարվածները այդ ճանապարհներով խրամների մեջ կուտակված հողը դուրս կրեն և այսպիսով բերդը ազատեն հողի մեջ թաղվելուց: Այս պատերի վերջից սկսած, Յալիի դարպասից մինչև Թավրիզի դարպասը, բերդը շրջապատված է խրամներով, որոնց լայնությունը 50—60 քայլաչափ է, բայց խոր չեն: Այս պատճառով պաշարելը դժվար է: Մի արշին խորություն փորելու դեպքում՝ ջուր է դուրս գալիս: Այստեղ խրամատներ փորելը դժվար է: Քել Ռուստեմ խանը Իրանի զինվորներով եկել է այս բերդի տակ, բավականին հեռավորությունից սկսել է հող կուտակել և հասել է խրամի եզերքին: Կուտակված հողաթմբերի օգնությամբ բերդն է մտել:

Թավրիզի դարպասի կողմի խրամը 100 արշին լայնություն և 40 արշին խորություն ունի: Այս կողմի զինվորները թշնամուց բռնություն չեն վախենում: Մինչև անգամ Քել Ռուստեմ խանի պաշարման ժամանակ, 7 ամսվա ընթացքում, ներքին բերդից միայն 7 անգամ են թնդանոթ արձակել: Սուլթան Սուլեյման խանից մնացած քեսիք կոչված այս թնդանոթի բերանի մի մասը կոտրված է: Մի անգամ բերդի ժայռի քարայրից արձակել են այս թնդանոթը և խորհրդակցության մեջ եղող 7 աջեմ խաներից յոթին էլ սպանել:

Ինչ դժվարություն և դժբախտություն պատահի, առաջինը ստորին բերդին է բաժին ընկնում: Վանի կուլերի և բերդի մյուս կուլերի միջև տեղի ունեցած վեճի և առարկության մասին վանեցիները

այսպես են ասում. «Քել Ռուստեմ խանի ժամանակ մեր բերդում սով է եղել և մենք կատվի, հովվի շան, թերաշի (?), շան ձագի միս ենք կերել: Մեր նահատակները կերել են իրենց քույրերի, հորեղբայրների, հորաքույրերի և իրենց զավակների միսը: Վանա բերդի մի քարին հազար և մեկ գլուխ են տվել, բայց Վանի բերդը Քել Ռուստեմին չեն հանձնել»: Նրանք պարծենում են այսպես: Այնուհանդերձ ճիշտ է, որ (Վանի) կուլերը շատ համառ են: 7 ամիս հետո Քել Ռուստեմը անհաջողությունից հուսահատված՝ թողնում է ռազմամթերքը, վառողը, բանակը և փախչում: Վանի կուլերը հետապնդում են Ռուստեմ խանին և հասնելով մինչև Սալմասի և Ուրմիայի դաշտերը, կոտորում են նրա զինվորներին:

Այնուհետև էլ. Ջելեբին տալիս է Մելեք Ահմեդ փաշայի կողմից կառուցված շինությունների նկարագրությունը:

Վանի բերդի դարպասները: Ունի չորս երկաթյա դարպաս, որոնցից ամենամուրը դեպի արևելք բացվող Թավրիզի դարպասն է: Սա հինգ հարկանի, ծուռ ու մուռ ճանապարհի վրա բացվող մի դուռ է: Այս կողմի պարիսպների վրա, դռների առջև, գիշեր ու ցերեկ պահապաններ կան: Այս դարպասից ներս, Դեհ-բոյնու և Քեսիք-կալա ժայռերի տակից մի աղբյուր է բխում, որը կարող է ջրաղացներ աշխատեցնել: Դրախտային ջուր է և ոռոգելով քաղաքի մեջ գտնվող խանի, ջամիի, բաղնիքի և այլ բազմաթիվ շենքերի պարտեզները, դուրս է հոսում բերդից: Մրա ակունքի մոտ մի հին աղոթատեղի կա, որտեղ աղոթում և նրա զուլալ ջուրն են խմում այս դարպասը հսկող պահապանները: Երկրորդ դարպասը Օրթակափուն է, որը բացվում է դեպի հարավ և հարավ-արևելք, դեպի Արտամետի այգիները: Սա եռահարկ երկաթյա դարպաս է, որի պարիսպների միջև ընկած տարածությունը լիքն է զենքերով: Ունի մոտ 200 զինված պահապան: Դարպասի մոտի խրամի վրա մի ամուր կամուրջ է գցված: Երրորդ դարպասը Օղրենի դուռն է, որը ապարանքի պարտեզի անկյունում, դեպի հարավ նայող փոքրիկ երկաթե դուռ է, սա միշտ փակ է լինում և բանալիները փաշայի մոտ են պահվում: Եթե գիշերով սուրհանդակ կամ Աջեմի ու Քուրդիստանի կողմից մարդ է գալիս, դուռը բաց են անում և փաշան ինքն անձամբ եկվորից տեղեկություն է ստանում: Այս դռան մոտի խրամի վրա մի փոքր տախտակյա կամուրջ է գցված: Գիշերները պահապանները հսկում են նաև այստեղ: Չորրորդ դարպասը՝ Յալիի դարպասն է, որը նայում է դեպի արևմուտք: Սա բաղկացած է

քառահարկ երկաթյա դռներից և ամեն մի դարպասի մոտ զինված դռնապաններ են կանգնած: Քանի որ այս դարպասը նայում է նավահանդստին, այդ պատճառով էլ պահապանների թիվը շատ է: Այստեղ մարդիկ կան նաև դեֆեկտարի և մաքստան էմինի կողմից: Ամեն մի դարպասի պատերի միջև այնքան զենք ու ռազմամթերք կա, որը դժվար է նկարագրել: Այս դարպասի մոտի խրամի վրա լայնաբերկյա կամուրջ կա:

Վանի բերդի տաճարային շրջանը՝ Թավրիզի դարպասից դեպի արևմուտք, մինչև Յալիի դարպասը, ստորին բերդի երեք կողմի պարիսպների երկարությունը ընդամենը 5000 քայլ է, իսկ եթե հաշվենք նաև ներքին բերդի ժայռը, ստացվում է 11 հազար քայլ: Ամբողջ պարսպի վրա 4000 ատամ կա. պաշարման ժամանակ պարսպի ատամների միջև երկուական մարդ է կանգնում: Ներկայումս, ամեն գիշեր 73 աշտարակի մեջ մշտապես պահապանություն են անում 500 սպառազինված մարդ: Ամբողջ գիշերը 24 աղա և չավուշ՝ առանց հագուստ հանելու, որպես հսկիչներ ման են գալիս և եթե ռաբաթի պահպանություն անողներից մեկին տեսնեն քնած վիճակում, 200 փայտի հարված են տալիս, այդ մասին հայտնում են փաշային և նրա կեդիբը⁵⁹ տալիս են ուրիշի, քանի որ նրանց ապրուստի հիմնական միջոցը սահմանված ուլուֆեն և դիրլիքն է⁶⁰:

4—5 հազարի չափ պանդուխտ կտրիճներ կան, որոնք մազուլի են կոչվում: Սրանք առանց վարձատրության պահպանություն են անում, բայց երբ մի կեդիբ է ազատվում, օրենքով սրանց է տրվում: Եթե մահացողն ունենա երիտասարդ տղա, կեդիբը որդուն է տրվում: Փոքրահասակներին աստիճան և կեդիբ տալը արգելված է: Ամեն գիշեր այս պահապանները զինված հերթապահություն են անում և բերդի պարիսպների ու աշտարակների վրա զբաղվում են զանազան կատակախոսություններով: Իսկ երբ թշնամու մասին մի որևէ լուր է ստացվում, բերդի պատերից երկաթե շղթաներով, սնդուկների մեջ վառվող ջահեր են կախում և խավար գիշերը լուսավորվում է ցերեկվա պես: Երեկոյան և սալավաթի⁶¹ աղոթքից հետո նվազախումբ է նվագում, բայց որովհետև շատ բարձր է, ստորին բերդում վերին բերդի նվագը դժվար է լսվում:

Վանի բերդի իշխողները: (Սուլթան) Սուլեյման խանի օրենսգրքի համաձայն Վանը էյալեթ է: Սկզբում, Սուլեյման խանի օրոք, երբ Իբրահիմ փաշան գրավում է այն՝ որպես երկու թուղով էյալեթ, շնորհվում է Ուլամե փաշային: Այնուհետև 953 (1547) թվականին, երբ աջեմները գրավում են Վանը, Սուլեյման խանը անձամբ գա-

լիս, պաշարում և Սադրազամ Ռուստեմ փաշայի միջոցով գրավում է այն: Սկզբում իբրև արփալըք⁶², վեզիրության աստիճանով շնորհվում է Ստամբուլում միջին դեֆթերդարի պաշտոն վարող Չերքեզ Իսքենդեր փաշային, որը քաջ և հերոս անձնավորություն էր:

Սրա կայսերական խասը 11 անգամ 100 հազար և 32 ակչե էր: Խասի համաձայն 3000 ջերելու զինվորներով գնում էր հայտարարված պատերազմին: Ըստ օրենքի, ոճիրների և մարդասպանությունների դատեր վարելու համար փաշան տարեկան ստացել է 40 հազար ղուրուշ եկամուտ: Իսկ մեր էֆենդի Մելեք Ահմեդ փաշան հազար քիսեից ավելի եկամուտ ստացավ: Փադիշահական Դերգահի ենիչերիների խասեքի⁶³ հարգելի աղաներից մեկին նշանակեց ենիչերիների աղա: Մեր ժամանակ Դելի Աբդի աղան էր նշանակված, որը երեք օդայի 3000 ենիչերիների իշխողն էր: Չերիբաշին 3 օդայով 1000 ջեբեջի զինվոր ուներ: Թոփչիբաշին 2 օդայով 1000 թընդանոթածիգ ուներ: Ուրպես հարգված անձնավորություններ ուրբաթ օրերը սրանք փաշայի հետ դիվան էին կազմում: Իշխողներ էին նաև փաշայի քեթխուղան, փաշայի մյուսելլիմը և փաշայի քաղաքի սուբաշին: Փադիշահի ֆինանսական դեֆթերդար Շանի էֆենդին նույնպես իշխող էր. սրա խասը 6487 ակչե էր: Սա իր 150 մարդկանցով 7000 իշխողներից փադիշահական տուրքեր էր հավաքում և 70 բերդի կուլերին ու այլ ծառայողների նշանակում էր նախատեսված պաշտոնին: Նա իրավունք ուներ փադիշահական Դիվանին ներկայանալ կաֆթանով:

Չավուշների քեթխուղան, էմինը և քարտուղարը, թիմարի դեֆթերդարը, դեֆթերի էմինը, օրագրողը, հաշվետարը, մուկաթաշին⁶⁴ և մեկուֆաթշին⁶⁵ փադիշահի կողմից աստիճան ստացած իշխողներ են: Սրանք, թվով իններ, համարվում են դիվանի խալիֆեներ⁶⁶:

Օրենքով զեամեթների խասը 60999 ակչե է: Սրանք էլ փաշայի հետ միասին պատերազմի են գնում: Իշխողներ են համարվում նաև զեամեթի քեթխուղան, աջ զորաթևի աղան՝ Սուլեյման բեյը, ձախ զորաթևի աղան, պարսպի աղան, մեծ բերդակալը, Դեբոյնուի բերդակալը, ստորին բերդի բերդակալը. մաքսատան էմինը, մյուհթեսիբ աղան, շահբենդեր աղան, սու-աղասին: Այս սու-աղասի Գենջի աղան ջուր է տալիս 9000 թմբերի և ռոգողներից տասանորդ է ստանում: Սա էլ փաշայի աղաներից է: Իր իշխանության տակ ունի 100 մարդ: Փաշայի համար ստանում է 6 քիսե, իսկ իր համար 3 քիսե եկամուտ: Աղբերի սուբաշին ևս համարվում է

առանձին պաշտոնյա և մաքրում է քաղաքի ճանապարհներն ու խրամները: Արտամետի, Ոստանի, Գավաշի, Սորփի, Ամիկի նահիյեներից կաղին օրենքի համաձայն, տարեկան ստանում է 10 քիսե եկամուտ:

Մեծ իմամների դավանանքով մյուսթի կա: Սա իր ձեռքի տակ ունի նաև շաֆի, հանբելի և մալիքի դավանանքների մյուսթիներ: Նա կարող է բոլոր տեսակի դատերի համար ֆեթվա⁶⁷ տալ, ամեն մի ֆեթվայի համար 10 ալլե եկամուտ ունի: Կա նաև նագիր⁶⁸: Քաղաքի նայիր⁶⁹ նույնպես ներկա է լինում փաշայի ղեկավարած բոլոր դիվաններին: Նայիրը տարին մի անգամ շրջում է գյուղերը և գանձում իր եկամուտները: Վանում ենիչերիների սերդարի և սիփահիների քեթխուդայի պաշտոն չկա: Ենիչերիների աղան իշխում է ենիչերիների վրա, իսկ սիփահիների աղան՝ աջ և ձախ կուլերի աղաների վրա:

Վանի բերդի սիվահիններն ու ծառայողները: Աջ, ձախ, կամավոր, տեղական, պարսպի, ամուրի, թոփչի, ջեբեջի, վերին (բերդի) բերդակալ, Քեսիքի (բերդի) բերդակալ, ստորին (բերդի) բերդակալ, Յաշլի, Հասանի, Հյուսեյինի, չավուշների և այլ աղաներով Վանը 24 աղայություն ունի: Աջ-կուլի զինվորները վերին աստիճանի քաջ են. նրանց աղան խուսրե փաշայի քրոջ որդին է՝ Սուլեյման բեյը: Զախկուլի աղան Դեմիրջի-օղլին է: Դաշլիները ապրում են վերին Դաշ-Կալայում, Յաշլիները՝ ստորին Յաշ պարսպի մեջ: Տարօրինակ է. այս բերդում ապրողները իրար հետ ուժեղ թշնամիներ են, բայց երբ երևում է թշնամին, բոլորը միասնական և միասիրտ են դառնում: Զավուշները, ջեբեջիները և մյուսթահֆիզները⁷⁰, որոնք մշտապես զենք են մաքրում, թոփչիները, ազաբները, պարսպի մարդիկ՝ բոլորը, ուրախ և քաջ տղամարդիկ են:

Ըստ կանոնի, Վանի բերդը 6000 զինվոր ունի: Եթե հաշվենք նաև Ամիկի, Արճեշի, Ադիլջևազի, Ախլաթի, Դատվանի և Ոստանի 6000 զինվորները, կստացվի, որ ընդամենը ծառայության մեջ են 12000 զինվոր: Վանի ղեֆթերդարը Գավաշի խասերից, Բենդիմահիի իլթիզամից, Վանի տուրքերից և մաքսերից, աղհանքերից, բազարների տուրքերից, Մուշի խարաջից, Բիթլիսի արաբների և հայերի խարաջներից, Բիրեջիկի մոտ Մուրադ գետով անցնող նավերի եկամտից, մի խոսքով, 370 արքունի զրասենյակներից տարեկան 600 ռումի քիսե եկամուտ է ստանում և ռոճիկ վճարում: Եթե ռոճիկը մի ամիս ուշանում է, ղեֆթերդարի, զրասենյակների 40 քարտուղարների և 24 աղաների զիխներին փոթորիկ է բարձրանում. դալիս են փաշայի դիվանը և զանգատ ներկայացնում:

Վանի էյալերի սանջաֆի իշխողները: Օրենքով Վանի սանջաքներում 37 իշխող կա: Սակայն Այ-Օսմանի կողմից սահմանված սանջաքների թիվը 20 է: Դրանք են Արճեշ, Ադիլջևազ, Մուշ, Բերկերի, Կարկառ, Քեսանի, Խիզան, էսփաիրտ (Սպարկերտ), Աղա Քիս, Շերվի, ալսինքն՝ Շերվան, էքրատ, էքրատ բին-Կոթուր, Բայազիդի բերդը, Բերդա, էրեջիք, Քուրլազլըք, Չոբանլու, Շորքեր, Դալեկիրտ և Ջրիկի: Վանի սանջաքը փաշայի մայրաքաղաքն է: Լիվաներում եղած բոլոր խասերն ու խարաչները Վանի կուլիին են պատկանում: Հողերը տասանորդ են տալիս: Իբրև զեամեթ և թիմար տրված հարուստ և բարեշեն 700 դյուղ կա:

Վանի հրաժարեցման ենթակա շեղող հյուսիսները: Վանի հարավ-արևելյան կողմում Հեքարիի հյուսիսում են է, որի մեջ մըտնում են Ոստանի, Շատախի բերդի, էշիբի, Ջյուլամերկի բերդի բարձրագիտ խանությունները: Ունի 47 հազար զինվոր: Բոլորը առաջադրած, ահարկու, քաջարի ցեղեր են: Սրանք կզակի վրա ֆելեմենզների (հունդացի) նման մի փոքր մորուք ունեն, գլուխները կաթսայի նման է. շատերը ականջներին օղեր են կրում: Բոլորը 40—50-ական դիրհեմի հրացան են արձակում: Այն աստիճան լավ հրացանածիգներ են, որ խփում են լվին անգամ: Կռնակներին կրում են քրդական վահան, ձեռքներին կոփալ (կոպալ) կոշված կոշտ գավազաններ են բռնում, գլխներին գուլնզգուլն փաթթոցներ են կապում: Սրանք իրենց ականջները ծակում են դանակով, արյուն հոսեցնում և այդ ծակերից աքաղաղի, սիրամարգի և բազեի փետուրներ են անցկացնում: Բոլորը հագնում են գուլնզգուլն շալ և բրդե հագուստներ, որոնց փեշերը շերտ-շերտ է. շալվարը նույնպես գուլնզգուլն շալից է: Ոտներին կրում են փոշեփի, փանսեաի, հեզաբի, սիդի կոշված ամուր շատեր, որոնցից յուրաքանչյուրը երկու օկկա ծանրություն ունի:

Կուլի ժամանակ այս ջելու ցեղի մարդիկ, վահան չունենալու դեպքում, ոտքից հանում են շուստը և բռնում մի ձեռքում, իսկ մյուսով բռնում են ղաշույնը կամ սուրյու և հարձակվում. ամեն մեկը կարող է 10 մարդու զեմ գնալ: Երբ Վանի կուլի մի զինվոր հարձակվում է թշնամու վրա, իբրև առած ասում են. «Հեքարիի ջելոյի նման շուստը ձեռքին հագած է զալիս»: Հեքարին այս տիպի 10 հազար հրացանածիգ ունի: Սակայն կուլի ժամանակ 40—50 հազար զինվոր կարող է ունենալ, իսկ այդ 10 հազարը ուլուֆե ունեցող քաջեր են: Սրանց զավանանքը ինձ հայտնի չէ:

Բիրխսի հյուսիսները: Այստեղի բարձր խանը՝ Արդալ խանն

է: Այս քրդերը ուժեքի են կոչվում: Ինչպես արդեն նկարագրել ենք, սրանք ևս Հեքարիի շափ զինվոր ունեն:

Մահմուդիի հյուսումները: Մահմուդիներն ապրում են Վանի արևելյան կողմում, սեպածե ժայռոտ լեռներում: Սրանց և Աջեմի երկրի միջև ընկած է Շահ Գելդի կոչված լեռը: Արևելքում աջեմների Կոթուրի բերդն է: Ընդամենը 6000 զինվոր ունի: Այստեղի հեծելազորն ամենաքաջն ու անվանին է ամբողջ Քուրդիստանում: Սալմասի, Չորսի և Ուրմիայի դաշտերում շատ անգամ կռվել են Շահի բանակի դեմ և հաղթել: Բեյը նստում է Խոշաբի բերդում: Բեյը՝ Իբրահիմ բեյ անունով, մի կտրիճ երիտասարդ է: Նա շատ անգամներ կռվի կրակի մեջ է մտել և դուրս եկել: Մահմուդիներից են համարվում 120 աշիրեթի բեյեր, որոնք բոլորը ուժիկ են ստանում Իբրահիմ բեյից: Սրանց հողումն էլ խաս, թիմար, զեամեթ և խարաջ կա: Հարավ-արևելքից սահմանակից են Հեքարիի երկրին և ազգական են նրա Շիրիզդան խանի հետ:

Փինյանի զինումները: Փինյանիները ևս մահմուդի են համարվում, սակայն կազմելով առանձին հյուսումներ, ընկած են դեպի արևելք, 6 կոնաք հեռավորության վրա: Բեյը՝ Հասան բեյն է: Կենտրոնը՝ Հասան-Կալասին է: Սրանց երկիրը արևելքից, հարավից և հյուսիսից սահմանակից է աջեմների երկրին՝ Աջեմի Ուրմիայի խանությանը, որի խանը Չուլաք Սուլթանն է: Մշտապես աջեմների հետ կռվի մեջ են: Ընդամենը 6000 զինվոր ունի, որոնք շատ երկարահասակ, առույգ երիտասարդներ են և քանիցս դիմագրավել են Ուրմիայի և Թավրիզի խաների 50 հազարանոց բանակին: Սրանց հողում ևս խարաջ, խաս, թիմար և զեամեթ կա: Աջեմների երկրում սրանց Ղազի-կըրան⁷¹ են ասում, որի պատճառը հետևյալ դեպքն է: Սուլթան Մուրադ խանը երբ Երևանի վրա է գնում, աջեմները պատրաստվում են Երևանին օգնության հասնել. այս ցեղից Չուլոք միր-Ազիզ անունով բեյը 8000 զինվորով Սալմաստի դաշտում կտրում է օգնության գնացողների ճանապարհը և 30 հազար շահ-սեններին սրի է քաշում: Նրանց թնդանոթներն ու ռազմամթերքը խլում և Երևան է ուղարկում: Միաժամանակ մեծ ավար է վերցնում և հարստանում: Ահա այդ ժամանակից սրանց Ղազի-կըրան են կոչում:

Սրանց երկիրն ու բերդերը, եթե աստված կամեցավ, իր տեղում կնկարագրենք: Արևելքում Բենի-կոթուր, Բիրեղուսի, Չուլանի, Դում-Դեմի, Դենբուլի անուններով 5 հյուսումներ կա: Սուլեյման խանի օրենքով բոլորն էլ Վանին են հպատակվում: Սակայն հետա-

գայում Սուլեյման խանի վեզիր Թևաշի Սուլեյման փաշան, երբ գրավեց Թավրիզ քաղաքը և մի մեծ բերդ կառուցեց, այս հինգ հյուքումեթը անջատեց Վանի էյալեթից և միացրեց Թավրիզի էյալեթին: Իսկ երբ աջեմները նորից գրավեցին Թավրիզը, այս հինգ հյուքումեթը նորից վերամիացվեցին Վանի էյալեթին:

Մուրադ խանի մահվան տարին՝ 1049 (1640) թվականին, աջեմները ղինվորներ թողնելով Բենի-կոթուր բերդում, խախտեցին հաշտության պայմանագիրը և այս 5 հյուքումեթները ստիպված հպատակություն հայտնեցին Աջեմին. որովհետև սահմանակից են Աջեմին, նրանց այգիներն ու արտերը անմիջապես կպած են իրար, նրանց բեյերը շահի կողմից չեն նշանակվում. պարզապես բոյբեյեր են: Քանի որ Վանի սանջաքի բեյերի կայսերական խասերը մեր գրքի 1-ին հատորում նշվել է, կարիք չկա այստեղ նորից կրկնելու:

Սուլեյման խանի օրենքով սահմանված Վանի էյալեթի ղեկավարները և թիմարները ևս հիշատակված են մեր գրքի 1-ին հատորում:

[Սուլթան] Սուլեյման խանի կողմից սահմանված կարգով, եթե օսմանյան փաղիշահը Աջեմի վրա արշավանքի գնա, Վանից բանակի առաջապահը լինելու է Վանի բեյլերբեյին: Առջևից որպես շերխեջի⁷² գնալու է Հեքարիի խանը, իսկ սրանից առաջ, որպես գրլխավոր շերխեջիներ, գտնվելու են մահմուդիները: Այնուհետև, դրանցից առաջ գնում են փինյանիշի քաջերը, որոնք աջ և ձախ կողմերից կազմելով թեթև հսկիչ վաշտեր՝ պարտավորվում են ձեռք բերել գերիներ և գլուխներ: Վանի փաշայի ետևից պետք է շարժվեն օսմանյան վեզիրները, իսկ նրանցից հետո ինքը՝ փաղիշահը և կամ մեծ սերդարը: Հետո գալիս են բոլոր միրմիրանները, իսկ ամենից վերջում՝ իբրև վերջապահ, Բիթլիսի խանը իր բոլոր ղինվորներով, որոնք պետք է հսկեն ետ մնացողներին, հիվանդներին ու դասայիքներին: Այս կարգով շարված հավատացյալների բանակի աջ կողմից գնում են Քուրդիստանի Իսփերտ, Շերվի, Զրիկի, Քյարնի, Հիրուն, Կարկառ, Աղա-Քիս, Քեսան, Մեքես, Բերդա, Լադիք, Օզեջիք, Դալեկիրտ, Չոբանլու, Բենի-կոթուր անուններով 15 սանջաքի բեյերը, որոնց ղինվորները թմբուկ են նվագում և առաջ շարժվում: Իսկ ձախ կողմից գնում են Լամուս, Ադիլչևազ, Արճեշ, Բարկիրի,

* Հատ. I, էջ 192:

** Հատ. I, էջ 200 (ծանոթ. հրատարակի):

Բայազիդ, Ակչա-կալա, Սուրեգու, Կարաջա-կալա, էքրատի-Մակու, Զիրանդդին, Աբաղա, Շաթաբ (Շատախ) անուններով 15 սանջաքի բեյերի զինվորները:

Օրենքով բերդերի զինվորների կեսը պետք է մնա բերդում, իսկ մյուս կեսը պետք է պատերազմի գնա: Բուն Վանի բերդը 6000 զինվոր ունի, իսկ մյուս բերդերը միասին դարձյալ 6000 զինվոր ունեն: Ուրեմն, օրենքով, այս զինվորներից միայն 6000-ն են պատերազմի գնում: Փաշան, ջեբելունների հետ միասին, 3000 զինվոր ունի. եթե դրան ավելացնենք մյուս սանջաքների զինվորները, ստացվում է 48 հազար ընտիր զինվոր, որոնք վերին աստիճանի խիզախ են և սպառազինված:

Վանի բերդի ջամիների բնութագիրը: Վերևի բերդում կա Վանե-ջամի, որը վեհափառ Դավթի դարում կառուցված հնագույն տաճար է: Հետագայում, երբ վեհափառ էբուբեքիրը եկել է այստեղ, այն մզկիթի է վերածվել: Մի քանի հարյուր մելիքների ձեռքից անցնելուց հետո, որպես ջամի է մնացել: Վերջապես 940 (1533) թվականին սուլթան Սուլեյմանը նորոգել ու ընդարձակել է այն և անվանել սուլթան Սուլեյմանի ջամի: Ջամին բավականին ընդարձակ է, ունի մի դուռ, մի մինարե: Վերջինս խորտակվել է Վանում տեղի ունեցած մեծ երկրաշարժի ժամանակ: Հետագայում ենիչերիների աղա Օմեր-աղան հոյակապ մինարե է կառուցել տվել, որը մինչև կեսօր ամպերի մեջ է լինում: Միջնաբերդում ուրիշ ջամի չկա: Բոլոր պատուհանները նայում են ներքևի քաղաքին և Արտամետի դաշտի այգիներին ու պարտեզներին: Ներքևի բերդում հետագայում կառուցված Ուլու ջամին կառուցվել է Ադրեբջանի իշխող Ակչա-կոյունլի Շահ Զիհանի կողմից: Սրանից ավելի մեծ ջամի չկա: Ջամիի մեջ սյուների վրա հիմնված բարձր գմբեթի խոյանում է դեպի երկինք: Այս ջամիի վարպետ-երկրաշափր [ճարտարապետը] ջամիի գեղազարդման համար գործադրել է իր ամբողջ շնորհքը: Բարձր գմբեթի բոլոր պատերի վրա, կարմիր և սև աղյուսներով տեսակ-տեսակ գրեր են շարված, որոնք սրբազան այեթներ են: Այս գրությունների նմանը կա նաև Հոմսի բերդի պատերի վրա:

Այս ջամին շատ հին և վսեմ մի աղոթատեղի է, որը կառուցվել է արդար ու ազնիվ միջոցներով և դարձել է նվիրական սրբավայր: Հին ոճի մեհրաբ և մինբեր ունի, որոնք նույնպես գեղազարդված են: Ունի նաև գեղեցիկ մինարե: Մի խոսքով, այս ջամին աննման է. նրանում առկա նուրբ արվեստը, շլացուցիչ փարթամությունը ոչ մի ջամի չունի:

Խուսրե փաշայի ջամիի հիմնադիրը եղել է Սուլեյման խանի վե-
պիր Կոջա-Խուսրե փաշան, որը կառուցել է նաև Բիթլիսի բեղիս-
տանը, քարուկրով շինված շուկան և Ռահ-Օվայի դաշտում գտնու-
վող մեծ խանը: Այս գեղեցիկ ջամին կառուցել է տվել, երբ նա
իշխում էր Վանում: Այս ջամին Օրթա-կափուի ներսում է և մոտ է
փաշայի ապարանքին. այդ պատճառով ամեն ուրբաթ օր փաշա-
ները գալիս են այս ջամին: Թավրիզի դարպասի մոտի ջամին նույն-
ալեւ հին ջամի է. հիմնադիրը ինձ հայտնի չէ...

Այնուհետև, էվ. Չելեբին խոսում է մեղրեսենների, կրոնական դպրոցների, աղ-
բյուրների և այլի մասին:

[Վանի] մուսուլմանական քաղերը: Նշանավորները Փաշայի,
Խորխորի, Ուլու ջամիի, Սուլուքի, Իսքելեի, Օրթա-կափուի, Թավրի-
զի դարպասի թաղերն են:

Փաշայի և այլ ապարանքների նկարագրությունը տալուց հետո, էվ. Չելեբին
գրում է. «Այս ապարանքներից բացի, ներքևի բերդում ընդամենը 8800 սենյակ
կա. բոլոր տները ծեփված են կրով ու դաջով և շատ բարեշեն են: Տները հիմնա-
կանում երկհարկանի են և քարուկրով կառուցված: Փողոցները մաքուր են և սա-
լահատակված»:

Հայկական երեք թաղ կա. [հայերը] ծառայում են բերդում և
խարաջի փոխարեն պարտավոր են նորոգել բերդը: Սրանցից բացի
բերդում քրիստոնյաներ չկան: Հայերը վաճառականներ են և բա-
րեգործ:

Խաները. Հայտնի են մաքսատան Քուրդ Ահմեդ-աղայի և Կա-
փուի խաները:

Շուկան և բազարները: Բեղիստանը խիստ բարեշեն է և հա-
րուստ: Այստեղ էժան կարելի է գնել բոլոր տեսակի թանկագին
ապրանքներ: Շատ հարուստ են Խուսրե փաշայի, Մեզկիթի և Կոշ-
կակարների շուկաները:

Աղբյուրներն ու հոսող ջրերը: Վանի ժայռի տակից աղբյուր-
ներ են բխում: Խորխոր կոչված վայրում ջրաղաց աշխատեցնող
վճիտ մի աղբյուր է բխում, որն աննման է իր զուլալությամբ: Մի
գառնուկ ուտողը, եթե սրա ջրից խմի՝ անմիջապես կմարսի: Սուլու
աշտարակում էլ կա մի աղբյուր, որը ժայռերի միջով հոսում է ցած:
Այս Բալա-բուրջ⁷³ անունով աղբյուրին նայող մի հոյակապ աշտա-
րակ կա, որտեղից հսկում են ջրի ճանապարհը: Այստեղ ոգնու փշե-
րի նման շարված են բալյեմեզ թնդանոթները: Վանի բերդի հյու-

սիսում կա մի աղբյուր, որին նայող աշտարակը կոչվում է Սու-կու-լեսի⁷⁴։ Այստեղ ժայռերից ցած իջնող ջրի ճանապարհ կա, որը Բա-լա-բուրջի և Սուլթան-Թյուրքեսի ժայռերի միջով իջնում է դեպի ներքև։ Ջրի աշտարակը հսկելու նպատակով այս ճանապարհներին նայող աշտարակների վրա շարք-շարք բալյեմեզ թնդանոթներ են դրված։ Ոչ ոք չի կարող մոտենալ աշտարակին։ Վանում դրված թնդանոթները ոչ միայն մարդկանց թույլ չեն տա անցնելու այս վայրերով, այլև թռչուններին անգամ թույլ չեն տա այստեղ թա-ռելու։ Վանի վերին և ներքևի բերդերում կա ընդամենը 760 թնդա-նոթ, որոնցից ամենաուժեղները կարճ խողովակով թնդանոթներ են, որոնք 50 օկկա ծանրությու-ն ունեցող երկաթե զնդակներ են արձակում։

Բաղնիքները։ Մեզկիթի շուկայի ծայրում գտնվող Սուլթան-համամին շատ գեղազարդ, հիանալի օդով ու ջրով բաղնիք է։ Նշա-նավոր են նաև Զիֆթե-համամը, Նաքըշի-համամը, Թավոհի դար-պասի մոտ գտնվող Զուբուր համամը։ Քաղաքի ազնվականների վկայությամբ 700 տնային բաղնիք կա։ Որովհետև վանեցիները բարկացկոտ, պատվի ու նամուսի տեր մարդիկ են, նրանց կանայք եթե չեն ուզում տանից դուրս գալ իբրև հանգուցյալներ, հարսանի-քի, խնջույքի և այլ տեղեր բոլորովին չեն գնում։ Այդ պատճառով էլ պատվավոր մարդիկ իրենց տանը բաղնիքներ ունեն։ Քարձրաս-տիճան մարդիկ կեսօրից հետո հասարակական բաղնիքներ չեն գնում։ Այդ ժամանակ լողանում են բաղնիք շունեցող կանայք։ Սա-կայն այդ բաղնիքները գնալու համար հատուկ փողոցներ են հատ-կացված կանանց, և կեսօրից հետո ոչ ոքի չի թույլատրվում անց-նել այդ փողոցներով։ Եթե կանանց ճանապարհին մի տղամարդ նկատվի, խիստ կերպով կպատժվի։ Այս ժողովուրդը այդ աստի-ճան պաշտպանում է կանանց պատիվը։

Ժողովուրդը, դեմքն ու գույնը. մեզ ծանոթ բաբեկամները։ Ընդ-հանրապես, ավագանին չափահաս հասակում ցորենագույն դեմք է ունենում. տարեց մարդիկ բարկացկոտ են և արի։ Երիտասարդ-ները կովի հակամետ են։ Ընդհանուր առմամբ երիտասարդները կլոր դեմքով են, բարեկազմ, վայելչատես և քաղցրախոս։ Աստված լիկա՛, կանանց շտեմա։ Սակայն մեր ծանոթների կանանց վկայու-թյամբ, բոլորը գեղեցիկ, բարեհամբույր, բարեպաշտ և առաքինի կանայք են. նրանց անարատ աղջիկները, բացի իրենց հորից և եղբայրներից, ոչ մի տղամարդու հրես չեն տեսնում...

Այս քաղաքի օդն այնքան հիանալի է, որ բժիշկների կարիք

չի զգացվում: Բնակիչներն այնքան ընդունակ են և արժանավոր, որ նույնիսկ բժիշկներ ունեն: Պուլսի արվեստում աննման է Մեսուտ Ջիլբրին: Շեյխ Բայ-Չելեբին այնքան հնարագետ բժիշկ է, որ նույնիսկ Աթենքում նման բժիշկ չի եղել: Վիրաբույժները նույնպես կատարյալ վարպետներ են...

Բանաստեղծները և գրողները: Ժամանակի բանաստեղծների սուլթանը՝ Շանի էֆենդին, հմուտ է բոլոր գիտությունների մեջ... Նշանավոր բանաստեղծներ են Վանի Չելեբին և Միր Սիփեհերին:

Վանեցիների հագուստն ու կոշիկները: Ընդհանրապես, Վանի ժողովուրդը հագնում է ասվիից հագուստ և լայն տափատներ: Հագնում են նաև սամույրի մուշտակ: Գոտկատեղին գույնզգույն մետաքսյա գոտի են կապում, որի արանքում անպայման դաշույն են խրում: Դիմերին շատ մեծ թավշյա կավուք⁷⁵ են կրում:

Կանանց հագուստները: Բոլոր կանայք դեղին կոշիկներ (ջեզմե) են կրում, գլխներին ոսկյա ու արծաթյա շարքեր կապում և ծածկվում են մետաքսով:

Տղամարդկանց անունները: Փեհլևան-օղլի, Չենտետան-օղլի, Դեմիրչի-օղլի, Բեշարեթ-օղլի, Ալի Շար-օղլի, Կըլըջ-օղլի, Քերեմեդդին-օղլի, Մալլի կիյա, Ռուսթեմ-աղա, Բյուրհան-աղա, Թաղեր-աղա, էսեդ-բեյ, Ղազենֆեր-բեյ:

Կանանց և աղջիկների անունները: Աիշե, Ֆաթմա, Գյուլսում, էսմախան, էմհան, Սելիմե, Սալմե, Քալմե, էսմա-խանում, Փերի Բոյ-խանում, Մեսեք-բայ, Դայե:

Ստրուկների անունները: Օսեֆ, Օրենք, Չըրրգի, Հաք-Վերգի, Չոմեզ, Զալ Իսքենդեր, Կուրադ, Շեֆատ, Սերուր, Խարեմ, Լեննդ, Սիյամի, Փիրվիզ, Շյուքր-Ալլահ, Կասըմ, Շահ-Կըրան:

Ստրկունիների անունները: Դիլ-Ֆիքար, Մերդեջան, Խեթմե, Վերեքե, Շաքիրե, Հինե, Մահիյե, Դերյե, Ջահե, Օհա, Սերդի, Բոյ, Ջան-Բայ, Դիլարամ, Փերջինի, Փերիշան, Ռումայե, Վեսիմե, Խալիսե, Չուլբան, Շահ Խուրան:

Ալի Կուլջիի վկայությամբ այս վայրը [քաղաքը] գտնվում է 8-րդ սովորական կլիմայում, իսկ Բիթլիսի խանի կարծիքով՝ 3-րդ իրական կլիմայի կենտրոնից դեպի արևմուտք:

Եկեղեցիները: Նշանավոր է Իսքելիի [նավամատույցի] գյուղի եկեղեցին: Յուրօրինակ և հիանալի եկեղեցի է Վանա ծովում ընկած Ահդըմ-Վար կղզու [Աղթամար] եկեղեցին [վանք] և Վանի արեւելյան կողմում գտնվող Վարագ եկեղեցին [վանք]:

Այնուհետև Չելերին խոսում է Վանի թուրքական բարբառի մասին և բերում է մի քանի օրինակներ:

Բերեեր: [Վանը] ընդարձակ ու հարուստ երկիր է և բերքերի առատությամբ նմանը չունի: 7 տեսակ ցորեն, 7 տեսակ սև ու յուղալի գարի ունի, իսկ սիսեռի, բակլայի և այլ տեսակի բերքերի քանակը միայն աստված գիտե:

Չարգացած արհեստներ: Այստեղի շենքերը կառուցող վարպետ-ինժեներների նման միայն Սակըզում (Քիոս կղզում) կան: Դերձակները հիանալի ֆիրենզի⁷⁶ հագուստներ են կարում: Սափրիչների խալաթները շատ մաքուր են: Շատ լավ վարպետներ են թամբագործները:

Ժողովրդի գրադմունքը և վաստակը: Վանի ժողովուրդը բաժանվում է վեց դասի: Մի մասը փաշայի ծառայողներն են, որոնց պաշտոնը բերդի պահպանությունն է և ոչ մի այլ աշխատանքով չեն զբաղվում. միայն քաղաքում կարող են առևտուր անել: Մի մասը գնում է զանազան քաղաքներ ու երկրներ և ապրանքներ բերում: Մյուսները արհեստավորներ են: Մի մասն էլ ծառայում է դեֆթերդարի գրասենյակներում: Մի մասն էլ ուլեմաներն ու վազըֆի ծառայողներն են, իսկ մնացածը այգեգործներ և սպասավորներ են:

Ուտեիլներ, բանջարեղեններ, պտուղներ և խմիչֆներ: Այստեղի անիսոնով և այլ հոտավետ համեմունքով պատրաստված սպիտակ հացի նման ոչ մի երկրում չկա: Հայտնի են սպիտակ և վարդակարմրավուն լավաշը, բազմաթերթ չորեքը, կաքավի մսով պատրաստված կարկանդակը, մաս թաբա կոչված և այլ տեսակի համեղ սուպերը: Բանջարեղեններից ամենուրեք հայտնի է Վանի կաղամբը, որի երկու գլուխը մի ուղտի բեռ է. թերթերը շատ բարակ են: Հայտնի են նաև կարոսը, քերեիզը [նեխուր], դդումը, սեխը, ձմերուկը, չիրիշ անունով հայտնի կանաչը և այլն: Պտուղներից հայտնի են 12 տեսակ կարմրագույն թեթքանի, ջան գյուլու, սեյլանի, զաֆերանի, շամի և այլ անուններով խնձորները, որոնք շատ համեղ են: Խնձորը այնքան առատ է, որ զվարճասերները խնձորի կոխվներ են սարքում: Հայտնի են նաև խաղողը, աբասի և մալաչա անուններով տանձերը: Խմիչքների մեջ հիանալի է Վարազա սարի մեղրից պատրաստված շերբեթը, որը դարչինի հետ խառնելուց և երեք օր պահելուց հետո, երբ խմում ես՝ հարբեցնում է: Սերբիլ-օղլուի և Շիրեի այգիների շիրան, 3 օր պահելուց հետո, մարդու մեջ ամբողջությամբ արյուն է դառնում: Կան նաև մի քանի տեսակ հիանալի շերբեթներ:

Կենդանիները: Ռումելիում՝ Սերեդի, Անատոլիայում՝ Ադանայի և Քուրդիստանում՝ Վանի գոմեշների նման ուժեղ և սոսկալի գոմեշներ աշխարհում չկան: Այստեղի գոմեշները, մի տարի սնվելուց հետո փղի նման խոշոր են լինում: Վանեցիները ներուզի օրերին կռվեցնում են այգ գոմեշներին, նժույգներին, ուղտերին, խոյերին և տարօրինակ տեսարաններ կազմակերպում:

Վանի զբոսատեղերը: Վանի Արտամեստի այգիներից բացի, հեռու և մոտ վայրերում կա մոտավորապես 20 զբոսավայր, որոնց արժե գիտել: Նախ, Վանի արևելքում, Թնդանոթի արևի թռիչքի հեռավորության վրա են գտնվում Աք Քիրփի Դաշի, Յալի Քյոյի, Էլե, Մելեք, Սարի-Գյուլ, Զայբաշի, Կարակասրմ Զայիրի, Մուրադ խան Սեֆեսի, Արտամեստի այգիները: Հայտնի զբոսավայրեր են՝ Միրի Բենդին, Մահի Բենդին, Խոշաք Կոյադին, Վարագի սարը, Նեքի Բերդիրի այգին և Կյոք-Կետիյի վանքը:

Այգիները: Վանի բերդի հարավ-արևելյան կողմում, խրամից այն կողմը, գերեզմանատան միջով անցնելով մինչև Արտամեստ գյուղը, երկարությամբ և լայնությամբ 8 ժամյա տարածություն գրավող Վանի դաշտը ամբողջությամբ ծածկված է այգիներով, պարտեզներով և կանաչազարդ ծաղկաստաններով, որոնց թիվը, ըստ այգիների կառավարչի դեֆթերի 26 հազարի է հասնում: Կառավարչին, նրա տված ջրի համար, ջրի տուրք են տալիս: Մարդ, երբ մտնում է այս այգիների մեջ՝ կորչում է: Ամեն մի այգում հոսող ջուր, ավազան և շատրվաններ կան...

(էջ 161—188)

էվ. Զելերին Վանի բերդի, քաղաքի և այլի մասին վերահիշյալ տեղեկություններ տալուց հետո, շարունակում է Մելեք Ահմեդ փաշայի գործունեության հետ կապված դեպքերի նկարագրությունը:

...Մեր էֆենդին՝ Մելեք Ահմեդ փաշան, Վան մտնելուց հետո ձեռնարկել էր Թիմուրի կողմից բերդի առաջ կուտակված հողը մաքրելու և ծովը թափելու գործին: Վանի էյալեթի բեյերին ու անկախ իշխողներին բարձր հրամաններ և հրավեր էր ուղարկել: Բոլորը կատարյալ հնազանդությամբ սկսել էին գալ: Քուրդիստանի անթիվ զինվորները, իրենց վրաններով, ուտելիքով, խմելիքով և փաշայի համար իրենց կողմից բերված մեծաքանակ նվերներով իջևանեցին Վանի դաշտում: Բանակը այնքան մեծացավ, որ մի ծայրից մինչև մյուսը կարելի էր գնալ երկու ժամվա ընթացքում: Դաշտում խանութներ և խոհարարների մոտ 3000 վրաններ կային...

Քուրդիստանի զինվորները հետզհետե գալիս և հավաքվում էին: Միայն Հեքարիի խանը անձամբ չէր եկել և փոխարենը՝ թանկարժեք նվերներով և 6000 զինվորով Մուլա Մուհամեդ Շաթարի անունով քեթխուդային ուղարկել էր փաղիշահական ծառայության: Մահմուդի բեյերից ոչ էվլիյա բեյը ինքն էր եկել և ոչ էլ օգնություն էր ուղարկել: Նույնպես և Բիթլիսի Արդալ խանը: Այդ պատճառով փաշան շատ վշտացավ և էրզանացի Ահմեդ աղայի միջոցով խանին նամակ ուղարկեց:

Խանը ստանալով նամակը կարդացել և պատասխանել էր, որ ժմեր ձին վանից ջուր չի խմումս. ապա նամակաբերին անբաղաժավարի վերաբերմունք էր ցույց տվել: Կոստեն ըրանի ճանապարհով աղան Բիթլիսից երկու օր ու գիշերում, առանց պատասխան նամակի — եկել էր փաշայի մոտ: Երբ նա այդ մասին պատմում է փաշային՝ վերջինս բարկանում է և շատ վշտանում:

(էջ 188—190)

ԲԻԹԼԻՍԻ ԽԱՆԻ ՎՐԱ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՊԱՏՃԱՌԸ

Այս վերնագրի տակ էվ. Զեկերին մանրամասնորեն պատմում է Բիթլիսի Արդալ խանի դեմ կազմակերպված արշավանքի հանգամանքները: Փաշան այդ օրը խնջույքի է հրավիրվում ենիչերիների Աբդի աղայի մոտ, որտեղ ներկա են լինում նաև Վանի և Քուրդիստանի բոլոր մեծամեծները և միաբերան զանգատվում են Բիթլիսի խանից: Այդ ժամանակ ստացվում է նաև Ահմեդ փաշային ուղղված էրզրումի վալի Թավաքչի Մուստաֆա փաշայի գրությունը, որով վալին հայտնում է, որ Բիթլիսի ավազակ խանը 10 հազար զինվորով անակնկալ հարձակվել է Մալազկերտի Մուհամմեդ բեյի երկրի վրա, կողոպտել, թալանել է ամբողջ սանջաքը, սպանել է մոտ 300 հավատացյալների և հափշտակել ու քշել-տարել է 40 հազար ոչխար: [էրզրումի] վալին առաջարկում է արշավանք կազմակերպել Արդալ խանի վրա: Հետո փաշայի մոտ Վանի և էրզրումի ենիչերիների կողմից զանգատի են գալիս նաև մի խումբ մարդիկ և հայտնում են, որ երբ իրենք առևտուր անելու համար մտել են Բիթլիս, խանի մարդիկ նրանց կողոպտել և վիրավորել են: Մեկը Ահմեդ փաշան ավելի է կատաղում և չորս դավանանքների շեյխ-ուլ-իսլամներին ֆեթվաներ է գրել տալիս, որոնց մեջ Բիթլիսի խանին բնութագրում է որպես ավազակ, վիլայեթներ թալանող և հարյուրավոր մարդկանց սպանող:

Մեկը Ահմեդ փաշան նպատակահարմար է համարում հետևյալ բովանդակությամբ մի նամակ գրել Բիթլիսի խանին՝ նրա դեմ պատերազմական գործողություններ սկսելուց առաջ:

Փաշան նամակում մեկ առ մեկ հիշում է Արդալ խանի թե նախկինում և թե վերջերս կատարած չարագործությունները:

Այնուհետև, փաշան հայտնում է, որ ինքը Օսմանյան պետության անունից և շարիաթի սկզբունքներով որոշել է արշավել և դաժանորեն պատժել Արդալ խանին: Սակայն նախքան այդ որոշման իրագործումը, նա առաջարկում է խանին

անմիջապես ներկայանալ Վանի զորահավաքին, վերադարձնել հափշտակված բոլոր կենդանիներն ու իրերը... Հակառակ դեպքում փաշան սպառնում է ոչնչացնել նրան:

Արդալ խանը իր պատասխան նամակում հայտնում է, որ իր մասին ներկայացված ամբաստանությունները ճիշտ չեն, որ նա Մալազկերտում հավաքել է իր օրինական ուխարի տուրքը և որովհետև բեյը արգելք է հանդիսացել, այդ պատճառով էլ կռիվներ են ծագել: Բիթլիսում նույնպես առևտրականներից օրինական տուրքեր է վերցրել և այլն: Այնուհետև խանը խնդրում է հրաժարվել արշավանքի մտքից:

Միաժամանակ Արդալ խանը անմիջապես պատրաստվում է պատերազմի: Նա նամակներ է ուղարկում քուրդ բեյերին և զինվոր պահանջում: Շրջապատի աշիր-բեյերից 17 հազար հրացանածիգ է հավաքում, քաղաքի [Բիթլիսի] շրջակայքում խրամատներ է փորել տալիս, իսկ քաղաքում մշտապես 10 հազար զինվոր է պահում և պատրաստվում է կռվի:

Վանի ավագանին և բարձրաստիճան պաշտոնյաները թշնամաբար տրամադրված լինելով Բիթլիսի նկատմամբ՝ փաշային մղում են արշավանք սկսել խանի դեմ:

(Էջ 190—200)

ԱՅՈՒ 1065 ՏԱՐՎԱ ՆՎԻՐԱԿԱՆ ՌԱՄԱԶԱՆԻ ՍԿԶԲԻՆ 40 ՀԱԶԱՐԱՆՈՑ ԲԱՆԱԿՈՎ ՎԱՆԻ ԲԵՐԴԻՑ ԲԻԹԼԻՍԻ ԽԱՆԻ ՎՐԱ ԿԱՏԱՐԱԾ ՄԵՐ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ⁷⁷

Էվ. Չելևերին այս վերնագրի տակ մանրամասնորեն նկարագրում է Արդալ խանի դեմ կազմակերպված արշավանքը: Բանակը շարժվում է Վանա ծովի արևմելյան և հյուսիսային ծովեզերքով՝ Բերկրի-Արճեշ-Ադիլազ-Սորփ-Ախլաթ-Ռաշավա մարշրուտով: Ծանապարհին բազմաթիվ զորամասեր միանում են փաշայի բանակին:

Պատերազմական գործողությունները խիստ մեծ ծավալ են ընդունում: Ըստ գերիների տված տեղեկությունների Բիթլիսի շրջապատի խրամատներում 10 հազար հրացանածիգ և 10 հազար հեծյալներ են եղել: 50 հազարանոց բանակը պաշտպանել է քաղաքը: Ժողովուրդը քաղաքից փախչում է սարսափից և խանի զինվորների անսահման բռնություններից խույս տալու համար: Ծապաքչուրի և Զմշկածաղի բեյերը խանին օգնության գալու ժամանակ՝ նրանց ճանապարհը կտրում է 'Իհարբեքիրի վալին և բեյերին շղթայակապ անում: Դիարբեքիրի էյալեթից խանին օգնության է գնում Հազո բեյը [խանի փեսան]: Վանի էյալեթի Զրիկի, Սղերտ, Կարկառ և այլ բազմաթիվ վայրերի պետերը արտաքուստ ցույց տալով, որ իրենք հավատարիմ են կառավարությանը, իրենց զինվորներով օգնում են խանին: Փաշան իր 70 հազարանոց բանակով Դատվանից շարժվում է դեպի Բիթլիս:

Սկզբում տեղի են ունենում առաջապահների փոքր մարտեր: Խանը միշտ փորձում է փաշային հանկարծակիի բերել, բայց միշտ էլ անհաջող: Բիթլիսում և խանի բանակում սով է սկսվում. պաշարը սպառվում է: Խանի բանակում սկսվում է դասայրությունը: Խանը քաղաքի ուլեմաներից և այաններից մարդիկ է ուղարկում

փաշայի մոտ, հարյուր քիսե փող խոստանում և ներողություն խնդրում: Փաշան մերժում է և եկողներին ետ ուղարկում:

1065 (1654) թվականի ռամազան ամսի 24-ին, մեծ պատրաստություններից, հանդիսավոր արարողություններից և աղոթքներից հետո, փաշայի անմիջական ղեկավարությամբ և մասնակցությամբ, տեղի է ունենում հարձակումը: Փաշայի զորամասերը պաշարում են Բիթլիսը: Կռիվը վերին աստիճանի կատաղի և դաժան է լինում: Փաշայի զինվորները հարձակվում են քրդերի խրամատների վրա, հազարավորներին սպանում են, իսկ մնացածներին փախուստի մատնում: Էվ. Չելեբին գովաբանում է քրդերի սխրագործությունները:

Աբդալ խանը տեսնելով իր բանակի պարտությունը, վերցնում է իր ընտանիքը, հարստության արժեքավոր մասը ու 5000 հրացանաձիգ և փախչում է Մոտիկի (Մոտկան) լեռները: Այնտեղ թողնելով ընտանիքն ու հարստությունը, ինքն անհետանում լեռների մեջ: Փաշան նրա ետևից ուղարկում է խանի ոխերիմ թշնամուն՝ Մալազկերտի բեյին: Փաշայի բանակը սկսում է կողոպտել ու թալանել Բիթլիսը: Քաղաքի այսաններն ու շնխերը դիմում են փաշային և խնդրում դադարեցնել քաղաքի թալանումը, ասելով՝ «Ձեր թշնամին խանն էր, նա էլ, փառք աստծո, պարտվեց և փախավ»: Փաշան կարգադրում է դադարեցնել թալանն ու ավերումները և հափշտակված իրերը վերադարձնել տիրերին: Չելեբին ասում է. «...Այս հրամանից հետո էլ շատ զինվորներ վերցնելով իրենց թալանած իրերը փախան դիպի լեռները»:

Մնում է գրավել Բիթլիսի ամրակուռ բերդը, որտեղ պահվել էին խանի հարուստությունն ու գոհարեղենների մեծ մասը: Երբ պատգամավոր են ուղարկում բերդի պաշտպաններին և առաջարկում հանձնվել, նրանք պատասխանում են. «...Բերդը խանինն է, օսմանցիներն ի՞նչ գործ ունեն այստեղ: Եթե օսմանյան բերդ լիներ, նրա մեջ օսմանցի զինվորներ կլինեին. մենք բոլորս խանի զինվորներն ենք»: Նրանք նույնիսկ ցանկացել են պատգամավորներից մի քանիսին բերդից ցած գցել: Այնուհետև սկսվում է բերդի պաշարումը: Թնդանոթներով ռմբակոծում ու քանդում են բերդը: Պաշարվածները սպիտակ դրոշակ են բարձրացնում և հանձնում են բերդը: Բերդի պաշտպանությունը հանձնվում է Յուսուֆ քեթխուդային, որը խանի պալատի 500 սնդուկները, գանձերի պահեստները կնքում է [Էվ. Չելեբիի կնիքով] և պարսպի դռները փակում:

Էվ. Չելեբիի վկայությամբ այդ պատերազմում խանի կողմից 1065, փաշայի կողմից 200 մարդ են զոհվում:

Փախստական Աբդալ խանին բռնելու համար ուղարկված Մալազկերտի բեյը ետ է գալիս ձեռնունայն:

Այնուհետև փաշայի մոտ են գալիս Շիրվանի, Խիզանի, Քյարնի, Էսփաիրդի, Ջրիկի և Քեսանի քուրդ բեյերը, որոնք իրենք անձամբ շմասնակցելով կռվին, օգնական զորք էին տվել Աբդալ խանին: Վանի ավագանին և աղաները միաբան դիմում են փաշային և խնդրում ոչնչացնել բոլոր քուրդ բեյերին՝ իբրև պետության թշնամիների: Փաշան կարգադրում է ձերբակալել նրանց:

1065 թվականին Բիթլիսում նոր խան է նշանակվում: Դրա համար մեծ Դիվան է գումարվում, որին մասնակցում են Բիթլիսի այսանը, բարձրաստիճան անձավորությունները և աշիրեթի բեյերը: Բոլորի առաջարկությամբ և խնդրանքով խան է նշանակվում Աբդալ խանի որդի Զիաեդդին բեյը, պայմանով, որ նա վճարի Վանի բանակին ունեցած 200 քիսե հոր պարտքը և վերադարձնի Մալազկերտի

բեյից հափշտակած 40 հազար գլուխ ոչխար: Բիթլիսի ներկայացուցիչները առաջարկում են Արդալ խանի հարստությունը վաճառել և մարել այդ պարտքերը:

Խանի իրերի մեջ կային 11 գեղակերտ սնդուկներ, որոնք պարունակում էին նվիրական և գեղարվեստական գրքեր, որոնք փաշայի կարգադրությամբ վերադարձվում են նրա որդուն՝ նոր նշանակված Զիաեդդին խանին, քանի որ նրա սեփականությունն էին:

Հրապարակորեն վաճառքի հանված անթիվ իրերի մեջ, որոնց մասին էլ. Չելեբին խոսում է շատ մանրամասնորեն, աչքի են ընկնում 17 ոսկեկազմ և տարբեր գրերով գրված 17 նվիրական խոսքեր, ամենաբարձր թղթերի վրա գրված 1300 հատոր գեղարվեստական գրքեր, հայտնի իսլամ հեղինակների 70 բեֆսիքներ, 1300 բառարաններ և կարևոր գիտությունների վերաբերյալ այլ գրքեր: 20 հատոր Ֆիրդուսի «Շահնամ», 1000 հատոր հայտնի բանաստեղծների դիվաններ, 260 գեղակազմ ժողովածուներ և այլն: էլ. Չելեբին ամենամեծ հիացմունքով է խոսում խանի գրական հարստության մասին և ավելացնում. «...փառք աստծո, նվաստս էլ [այդ գրքերից] մի քանիսին տիրացա: Այս արվեստի երկերը այնքան էժան վաճառվեցին, որ վճարված փողը նրանց մի տառի արժեքից անգամ պակաս էր»:

«Խանի սեփական կնիքով կնքված 7 ուղտաբեռ սնդուկներից հանված կարևոր գրքերը» վերնագրի տակ էլ. Չելեբին թվարկում է բազմաթիվ, այդ թվում նաև հայտնի թուրք պատմագիրների երկեր, խանի սեփական երկասիրությունները՝ պարսկերեն, արաբերեն և թուրքերեն լեզուներով, եվրոպական տպագրությամբ 200 ատլասներ ու քարտեզներ, բուսաբանական գրքեր և այլն:

«Այս բոլորը վաճառվում էին շատ ցածր գնով» — գրում է Չելեբին և ցասումով, միջանկյալ հիշում մի այսպիսի դեպք. ինչ-որ տգետի մեկը սուլթանական աճուրդից մի անմասն «Շահնամ» է գնում 1600 դուրուշով, տանում է իր վրանը և նկարի հարամ է ասելով՝ ոչնչացնում է գրքում եղած բոլոր նկարները, հանում է դիմանկարների աչքերը և բոլոր թերթերը ծակծկում: Պատկերների մեջ եղած մարդկանց վիզը կտրելու միտումով՝ դանակով նրանց վիզը կտրում է, գեղարվեստական և նուրբ նկարները իր զգվելի թքովը կեղտոտում: Փաշան իմանալով այս մասին, կարգադրում է այդ կափու-կուլի ենիչերիին հազար զավազանի հարված տալ, Շահնամի արժեքը գանձել և բանակից վռնել...

էլ. Չելեբիի վկայությամբ խանի իրերի աճուրդը չորս օր է տևել: Աճուրդից ստացված գումարով լրիվ վճարվում է Վանի բանակին խանի ունեցած 200 քիսե պարտքը, որից Վանի զորամասը փաշային իբրև վարձ տալիս է 50 քիսե: Մալազկերտի բեյը իր 40 հազար ոչխարի փոխարեն ստանում է 70 քիսե, որից 50 քիսեն տալիս է փաշային, իսկ խանից խլված մնացած հարստության մասին ոչ ոք փաշային ոչինչ չի ասում:

Նոր նշանակված Զիաեդդին խանը, ըստ հին սովորության, Բիթլիսի ժողովրդից 300 քիսեի հարստություն է հավաքում, որից փաշային իբրև ծառայության վարձ տալիս է 100 քիսե փող, 5 ձի, 10 չորի, 10 դուլամ, 5 կույս աղջիկ, մի գունագեղ վրան և 50 անուշաբույր շամամ: Բացի այդ փաղիշահի կողմից իր բերաթր նորոգելու համար խոստանում է 100 քիսե...

Արդալ խանին բռնելու համար ուղարկված Արճեշի, Աղիլչևազի և Մուշի բեյերը վերադառնում են ձեռնունայն, սակայն իրենց հետ բերում են Մալազկերտի լիկից խլված ոչխարների 20 հազարը, որը ցանկացել են վերադարձնել բեյին,

սակայն վերջինս չի ընդունել, քանի որ ուշիարներին համար փաշա ից արդեն ստա-
նի էր 70 քիսն: Նա փաշային ասում է. «Այս ուշիարները ինձնից քեզ հալալ լինեն»:

Ադիլջևազի, Արճեշի և Մուշի բեյերը հանդիպում են խանի մարդկանց, նրանց հետ կռվի բռնվում, հարյուր մարդ են սպանում և մոտ հարյուրին գերի են վերց-
նում և փաշային հանձնում: Փաշան դահիճներ է կանչում գերիներին մահապատժի
ենթարկելու համար: Վանի աղաները բարեխոսում են և գերիներին փրկում մա-
հապատժից: Փաշան այդ գերիներին սվիճում է աղաներին: Այնուհետև բոլոր ա-
ղաներին ու բեյերին վարձատրելուց և առատ նվերներ բաժանելուց հետո, նոր խա-
նից փաղիշահի և սադրազամի համար ստացած 200 քիսն ոսկին Ստամբուլ է
ուղարկում:

(էջ 200—260)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ՎԱՆ 1065 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՎԻՐԱԿԱՆ ՌԱՄՍԱԶԱՆ ԱՄՍԻ 29-ԻՆ

Վերջին պահին նոր խանի խնդրանքով Մելեք Ահմեդ փաշան
կալանավորված քուրդ բեյերից ազատում է Խիզանի բեյին, որի
համար տեղնուտեղը փաշայի գանձարանն է մուծվում 13 հազար
ոսկի, մեկ կանթար արծաթ և 20 զրահ: Մնացած քուրդ բեյերի մա-
սին փաշան սպառնալից տոնով ասում է. «Աստծով, հենց որ Վան
հասնեմ, դիվան կկազմեմ և փաղիշահական դիվանում կորոշեմ
նրանց գլուխները թոցնել, որ մյուսներին էլ խրատ լինի, Վանի
վալիներին հնազանդություն ու հպատակություն ցույց տան և փա-
ղիշահական հավաքին ներկա լինեն...»:

Նրանք ուղևորվում են Վանա ծովի հարավային եզերքով: Սկզբում կանգ են
առնում 300 տնից բաղկացած քրդական լուսնի-դերե գյուղում, որտեղ լիճն է
թափվում համանուն գետը: Այնուհետև իջևանում են Սոր-ի գյուղում: Այս գյուղի
մասին էլ. Չելեբին գրում է. «...Վանա ծովեզերքից հեռու, Վանի տերիտորիայում
ընկած 200 տնից բաղկացած բարեշեն գյուղ է. ունի հին վանք, վարդապետները
նվերներ բերեցին փաշային...»:

Առավոտ վաղ ճանապարհ ընկանք և հասանք Աղթամար կրդ-
զին. Մելիք Զալութը այստեղ այնպիսի մի վանք է կառուցել, որ
բոլոր քրիստոնյաների համար նվիրական վանք է համարվում:
Կղզին Վանա ծովի մեջ երկարություն արեւելքից դեպի արեւմուտք
ձգված, երկինք խոյացած մի բարձր լեռ է: Շրջագծի երկարու-
թյունը 7 մղոն է: Միայն հարավային կողմից մի դժվարանցա-
նելի և մացառոտ ճանապարհ ունի, որը գտնվում է Վանա ծովի
հարավում, Գավաշի սուբաշիության մեջ ընկած նավահանգստից

3 մղոն հեռավորության վրա: Բարձր լեռան վրա վանքեր կան: Վանքից եկած վարդապետների նվերներն ընդունվեցին [փաշայի կողմից]: Նրանք փաշային «Բարի եկաք» ասացին և բերդից 7 շահի թնդանոթներ արձակեցին: Երբ բոլոր վարդապետները նավակներով ետ էին դնում, նվաստս էլ իմ 7 ծառաներով, նույնպես նավակներով, գնացի կղզին դիտելու: 700 քայլաչափ երկարությամբ, ամուր քարերով կառուցված հիանալի մի բերդ է: Արևմուտքում մի փոքր դուռ ունի: Բերդի միջի հիշյալ վանքը (Աղթամարը) հնագույն վանքերից է: Երևանի մոտի Ուլքիլիսեն (էջմիածինը), Նախիջևանի մոտի Եդի-Քիլիսեն և Երուսաղեմի Կամամեի եկեղեցին սրա հետ համեմատած՝ աննշան են: Այս վանքի կառուցվածքը, սենյակները և մնացած շինությունները եթե առանձին-առանձին նկարագրենք, շատ երկար կլինի: 200-ից ավելի վարդապետներ և հոգևորական պետեր ունի, որոնք ժուժկալության, ծոմապահության ու բակլա ուտելու հետևանքով չորացել և կմախքի են վերածվել: Շատ երիտասարդ ծառաներ ունեն, որոնք մեծ հարգանքով հյուրասիրում են. նրանք այնքան բարիքներ ունեն, անգամ թռչունի կաթ. հեռավոր երկրների բույսեր: Մետաքսե վերմակներ և զերբաֆ՝ անկողիներ ունեն, որոնցով սպասարկում են բոլոր հյուրերին: Վանքի ներքևում մեծ քարայրներ կան, որոնք լիքն են ուտելիքներով և խմելիքներով: Աշխարհից հեռացած (ճգնավոր) մոտ 300 դերձակներ կան: Բոլորն ապրում են ուխտավորների նվերների հաշվին: Զուրը չրամբարներումն է:

Դարձյալ նավակներով այստեղից անցանք մյուս կողմը և եկանք կղզուց 5 մղոն հեռավորության վրա ընկած Ակքիրփի: Այստեղ բերդ չկա և գավառիցների ճանապարհը անցնում է այստեղով: Այստեղից փաշայի հետ միասին, Վանա ծովեզերքով գնացինք դեպի արևելք: Մեր ձախ կողմում Վանա ծովը մի փոքր ծոց էր կազմում: Վանա ծովի ալիքներն այնպես են փորել այդ ժայռերի ստորոտը, որ ժայռերի տակ դատարկ տարածություն է ստեղծվել: Բակ մեր աջ կողմում երկինք խոյացած Քեփասի ժայռ անունով բարձր լեռն էր, կայծքարի նման կրակ արձակող կարծր քարից է: Այս երկրում դժվար անցանելի ճանապարհներին լեռնա են ասում: Վանա ծովի եզերքին Կոսկուս Կրրան ճանապարհի վրա ընկած Հեքարի լեռներում գտնվող այս նշանավոր քեփանը նմանը չունի Ռումի, Արաբի և Աջեմի երկրներում: Վերի ժայռերից եթե մարդ մի քար զլորի՝ կարող է ոչնչացնել հազար մարդ: Ներքևում դժխանման անդունդ է. իսկ վերևում սեպ ժայռ է: Խիյաբի Ահմեդ փաշա անունով մի վեզիր

բարի գործ է ձեռնարկել այստեղ. ծովի կողմից, քարուկրից մի սլաք է կառուցել և ճանապարհը լայնացնելու նպատակով սկսել է լեռան ժայռերը փշրել: Աջեմներն ասել են, որ «դեպի մեր երկիրը գալու համար հեշտ ճանապարհ կստեղծվի» և արգելք են հանդիսացել: Խոսքով այդպես են ասել, սակայն այդ խոսքի իմաստը այն է, որ նրանք ցանկացել են իրենց երկիրը պաշտպանել վեզիրից: Այդ միջոցին մի գերեզման տեսանք ու մի մեծ արկած հիշեցինք:

(էջ 261—264)

Վաշտապետ Չոմարի արկածները: Այս վերնագրի տակ էվ. Չելեբին երկարորեն պատմում է նշանավոր թուրք ավազակապետ Չոմարի մասին: Չոմարը սկսած 1055 (1645) թվականից մի շարք կարևոր պաշտոններ է վարել: Հետո սկսել է ավազակություն անել և Գյուրջի նեբի ու Կաթրըջի-օղլի հայտնի ավազակների հետ, Սկյուտարի մոտ, Սադրաղամ Մուրադ փաշայի դեմ մղած պատերազմում պարտվել է և փախել: Այդ կովին ներկա է եղել ինքը՝ էվ. Չելեբին, Լյնուհետե, հատուկ հանձնարարությամբ Շամ գնալիս, ճանապարհին, Ադանայի մոտի անտառում Չելեբին հանդիպել է Չոմարին, նրան Շամ տարել և ծառայության է նշանակել տվել Մյուրթեզա փաշայի մոտ: Այնտեղից Մյուրթեզա փաշան փոխադրվում է Սվազի էյալեթը, Չոմարին տանում է իր հետ և նիկսար քաղաքի սուրաշի նշանակում: Հետագայում այդ պաշտոնից Չոմարը հեռացվում և բանտարկվում է: Բանտից փախչելով, 100 կտրիճներով կողոպտում է իրեն բանտարկող աղայի ագարակը և հափշտակելով նրա ձիերը, մեծ ավարով գնում է Վան՝ Մուհամմեդ էմին փաշայի մոտ, որն այդ ժամանակ Խոշաբի իշխողի՝ Մահմուդի Սուլեյման րևյի հետ թշնամության մեջ լինելով, Չոմարին սերդար է նշանակում: Սա կողոպտելով ու թալանելով Հեքարիի և Մահմուդիի գյուղերը, մեծ ավար է բերում Վան: 1060 թվականին, երբ Մելիք Ահմեդ փաշան մեծ վեզիր է լինում, Վանի Մուհամմեդ էմին փաշան ապստամբում է, բայց պարտվում, գալիս Մելիք Ահմեդ փաշային է ապավինում և ներման է արժանանում: Իսկ Չոմարն ասում է. «էմին փաշայից հետո ինձ համար Վանում մնալը հարամ է» և փախչում է Բիթլիսի խոսնի մոտ, որը նրան ընդունում և մեծ պատիվների է արժանացնում:

Վանի բանակը Չոմարին հրավիրում է Վան: Սա իր 50 ընտիր քաջերով կուսկուն կրրանի ճանապարհով Վան գնալիս, Քեփանում թափարդ մտած և իրեն սպասող Հեքարիի խանի 500—600 մարդկանց հետ կովի է բռնվում: Չոմարը իր թըշնամիներից հարյուրավորներին գետին տապալելուց հետո, ձին քշում, մտնում է ծովը և լողալով՝ բավականին հեռավորության վրա դուրս է գալիս ծովեզերք: Նրան հալածող ձիավորները հասնում են Չոմարին, որը նորից կռվում է Խուսթեսի պիս և հետո մտնում է Սորեն Բաբա անունով ուխտատեղին և շարունակում կռվել պատուհանի անցքից: Ի վերջո նրան սպանում են: Նրան թաղում են այդ ուխտատեղիի մոտ, որը ներկայումս էլ ուխտատեղի է (?):

(էջ 261—271)

1065 (1654) ԹՎԱԿԱՆԻ ԶԻՒԴԱԴԵՆԻ 3-ՐԴ ՕՐԸ
ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՎԱՆԻՑ ԴԵՊԻ ԱԶԵՄԻ ԵՐԿԻՐ

ԷՎ. Զեւերին Վանի բերդից 500 զինվորով շարժվում է դեպի արևելք, անցնում է 300 տուն և մի վանք ունեցող Զեքուք (Զեկկ) գյուղով, որի տուրքերը ստացել է Վանի բանակը: Այնուհետև իջևանում է Վարազա վանքում:

Այս երկրում եկեղեցիներին վաճճ են ասում: Այդ եկեղեցիին Վարազա սարի ամենաբարձր զագաթից քիչ ցած, մի կանաչագարդ ծաղկաստանի մեջ քարուկրով կառուցված, դմբեթներով, բերդի նման, երկաթյա դարպասներով մի վանք է, որը ոչ մի հին վանքի նման չէ: [Վանքում] 300-ից ավելի վարդապետներ և հոգևորականներ կան, որոնցից յուրաքանչյուրը ունի իր պարտականությունը:

Այդ գիշեր մեր 500 զինվորին այնքան լավ պատվեցին ու հյուրասիրեցին, որ անհնարին է նկարագրել: Առավոտյան մեր ընկերներին և նվաստիս լուսանի մեկական մորթի նվիրեցին: Հազար ու մի զովարությամբ Վարազա լեռան ծառաստանները անցնելով, 5 ժամից հետո հասանք Հենդուսթեն (Հասպսթան) գյուղը, որը Վանի նահիյեում 300 տնից բաղկացած մի գյուղ է. խարաջը Վանի կուլիին է պատկանում և գրանցվում է դեֆթերդարի կողմից: Այստեղից դուրս գալով և անցնելով Կուլի շալիրով և Սուլեյման-բեյ շալիրով հինգ ժամից հետո հասանք Խոշաբի բերդը:

Խոշաբի բերդը: Բերդի մոտով հոսում է Խոշաբ գետը, որի համար էլ բերդը այդպես է կոչվում: Հին անունը Արջեքի-բալա է (Վերին Արճակ): Ալ-Աբբասի Հեքարին է կառուցել: 800 (1397) թվականին անցել է Մահմուդիների ձեռքը. ներկայումս էլ Մահմուդի բեյերի կենտրոնն է: Հետագայում, 1060 (1650) թվականին Սուլեյմանի Զեման անունով մի բարձր խան այդ բերդը ընդարձակել է և արևելքից իշխող դիրք ունենալու համար՝ այդ կողմում կառուցել Կալայի-Սուլեյմանիյե բերդը, որի ամեն մի քարը մի փղի մեծություն ունի: Յուրաքանչյուր քարի երկարությունը 20 ոտնաչափ է և ըստ երկարության պատի մեջ դնելով, ծայրերը պատից դուրս է հանել: Թնդանոթի արկերի հարվածներին դիմանալու համար բերդի պատերը կառուցել է կրիայի ետևի մասի ձևով. որքան էլ թնդանոթով գնդակոծեն, ոչ մի ազդեցություն չի ունենում:

1060 (1650) թվականին Շամսի փաշա-օղլի Մուհամմեդ էմին փաշան 29 օր ումբակոծել է բերդը, բայց մի քար անգամ չի կարողացել տեղից շարժել և հուսահատված ետ է վերադարձել:

Օսմանյան երկրում բերդերի դարպասներն, ընդհանրապես, երկաթապատ տախտակե դռներ են, որոնց վրա կրակելիս տախտակը այրվում է, իսկ երկաթային մասերը քանդվում են: Սակայն հռչաբի բերդի դարպասների բոլոր մասերը շինված են 300 կանխար նախիջևանի պողպատից, բոլորովին առանց փայտի: Շենքի վարպետը այս դարպասն այնպես է ծածկել հրկու աշտարակների միջև, որ բոլորովին չի երևում: Բերդում իշխողից՝ Մահմուդի Ռբ-րա՝իմ բելից բացի ոչ ոք չի լինում: Բերդը շատ փոքր է: Շրջադժի հրկարությունը 1200 քայլ է: Բերդի մի անկյունը բեյին է հատկացված: Ունի մի փոքր բաղնիք: Հացահատիկի ամբարները նուկուղներում են, որտեղ առատ ուղմամթերք և 10 շահի թնդանոյ՝ կա: Անձրևի ջուրը հավաքվում է ջրամբարների մեջ: Ժայռերից մեկը փղի կնճիթի նման երկարած է դուրս: Հանգուցյալ Սուլեյման բեյը այդ ժայռերի վրա երկաթե անիվներ է շինել և 100 կուլաջ երկաթյա շղթայով ներքևից հոսող հողաբ գետից վարպետորեն ջուր է քաշել տվել, որը ռաբաթի ժողովուրդը դիտում է շուկայից և զարմանում:

Չորս կողմից անառիկ ժայռեր են, շրջապատում խրամատներ չկան, հյուսիսից մի դարպաս ունի, որի մոտ, ներսից շատ խոր մի խրամ կա: Սրա կամուրջը շինված է թնդանոթի տախտակներից: Խրամը լցված է սահրինջի ջրով:

Ստորին ռաբաթը: Այս երկրում վարոշին ռաբաթ են ասում: Այդ ռաբաթն ընկած է մի ձորի մեջ և չորս կողմից բարձրադիր է: Արևմուտքում հողաբի գետն է: Բերդի պարիսպները ցածր են, ունի 40 աշտարակ, երկու դարպաս: Առանց խրամի շրջագծի երկարությունը 400 քայլ է: Ռաբաթում 800 տուն, մի ջամի, մի խան, մի բաղնիք և մի քանի խանութներ կան: Ուրիշ շինություններ չկան:

Մահմուդի ֆրդերի վիճակը: 955 (1549) թվականին սուլթան Սուլեյմանին հպատակություն հայտնելու և Թավրիզի, նախիջևանի ու Երևանի արշավանքներին մեծ ծառայություն մատուցելու համար Երկիրը իրենց է թողնվել և կառավարվում են յուրթլուքի ու օջաքլուքի կարգով: Ներկայումս Վանի էյալեթում է և դրոշակի ու թմբուկի տեր օջաք-բեյի ունի: Երկրում աշխարհահամար է կատարվել: Սուլեյմանի օրենքով գեամեթներ և թիմարներ ունի: Բեյի խասը իր երկրի եկամուտն է: Այդպես էլ Վանի վալիի հետ գնում է պատերազմի: Ասիթանեի (Ստամբուլի) կողմից սահմանված 150 ալշեով կադի ունի: 8000 զինվոր է հավաքում: Քանի անգամ դուրս են եկել Աջեմի շահի դեմ: Շատ քաջ, անվեհեր զազիներ են: Բոլորը կար-

միւր, կանաչ, դեղին, ալ ներկերով ներկւած մորուքավոր մարդիկ են, կրօնասեր են և շաֆիի դավանանքին են պատկանում: Եթե նրանցից մեկի սուտը բռնվում է, ասում են դու ստախոս ես և մշտապէս արտաքսում են: Մինչև անգամ չեն խնայում նրանց ընտանիքին ու զավակներին:

Խոշաբի գետը: Այս մաքուր գետը սկիզբ է առնում Հեքարիի լեռներից և Հասենի յայլաններից: Բերդի մօտ Խոշաբ անունն է ստանում: Հոսելով դեպի արևմուտք, անցնում է Վանի դաշտով՝ Արտամետի այգիներով և հետո՝ Ոստան բերդի մօտ, թափվում է Վանա ծովը...

Էրջեֆի (Արնակ) բերդը: Սեպածե մի ժայռի վրա քառակուսի կառուցված բերդ է: Շատ բարձր էր և շկարողացա բարձրանալ ու դիտել: Ներկայումս գտնվում է Մահմուդի բեյի իշխանության ներքո: Նախկինում այս բերդը Մահմուդիների կենտրոնն է եղել: Հիմա այնքան էլ բարեշեն չէ: Վանի էյալեթումն է և սանջաքի բեյութլուն է համարվում: Ունի 2000 զինվոր: Մահմուդի լավագույն ձիերը այստեղ են լինում: Տնտեսութունների եկամուտը բեյին օջաքլըք է եղել: Բեյը բերդում է ապրում, իսկ ստորին ռաբաթն ընկած է մի ձորի մեջ և այգիներով ու պարտեզներով 500 տուն ունի...

Բերդը մի փոքրիկ լճակ ունի, որի մեջ ամբողջ Քուրդիստանում հայտնի 10 օկկա ծանրությամբ շատ լավ կարմրախայտ ձկներ կան: Զկնորսները որսում և սրան-նրան նվեր են տալիս: [Այդ ձկները] բոլորովին ձկան հոտ չունեն...

Աբաղայի բերդի բնութագիրը: Աբակայի աղավաղված ձևն է: Կայի նշանակում է փաղիշահ... Վանից 10 ժամյա հեռավորության վրա է: Դեպի արևմուտք տանող մի ճանապարհ ունի: Բերդը հրեղանկյուն է, կառուցված է սեպ ժայռի վրա և ամրակուռ է: Ներկայումս գտնվում է Մահմուդի բեյի իշխանության ներքո: Այստեղից գնացինք դեպի արևելք և 7 ժամ հետո հասանք Վանի Կարահիսար:

Վանի Կարահիսարը: Քրդերը այդ բերդը Կարաջա կալա են կոչում: Կառուցել է Ալ-Աբբասիներից մեկը՝ Ղիյասէդդին-բին էլ Սուկթեդիրը: Շատ հին շինություն է: Օսմանյան պետության մեջ վեցերորդը այս Կարահիսարի էքրատն է. մյուսներն են Աֆիոն Կարահիսարը, Շիրին Կարահիսարը, Դեհլի Կարահիսարը, Անթալիա Կարահիսարը և Կարահիսարի Սահիբը: Սա ևս մյուս Կարահիսարներից ետ չի մնում: Երկինք խոյացած, մի աննման լեռան վրա կանգնած բարձր բերդ է, բայց փոքր է: Զորս կողմը անդունդներ են և շկարողացա որոշել, թե քանի քայլ է ներկայումս Մահմուդիի

բեյերից մեկի՝ մեզ անվանակից էվլիյա բեյի իշխանության ներքո յուրթլուք ու օջաքլըք է: Ինքը (բեյը) թմբուկի և դրոշակի տեր հարգելի մի բեյ է, որն իր շնորքի շնորհիվ Քուրդիստանի բոլոր բեյերին իր հետ է կապել: Չորս հազար ընտիր և լավ զինված զինվոր ունի...

Այնուհետև էվ. Չելեբին շարունակելով իր ուղևորությունը, անցնում է Փասիք ազալի ու Մելահին գյուղերով և հասնում է Փինյանիշ բերդը:

Փինյանիշ բերդի բնութագիրը: Կառուցված է երկինք խոյացած մի ժայռի վրա և դիտելու արժանի բերդ է, որի բոլոր աշտարակները, ատամները և պատերը ժայռեր են: Մեջը 100 քարայր, 10 տուն և ջրամբարներ կան: Քարայրներում հացահատիկների մեծ պաշար կա: Բերդը իշխող դիրք ունի: 1024 (1615) թվականին Քել Ռուստեմ խանը ամբողջ 8 ամիս այս բերդը պաշարել, թնդանոթներով ռմբակոծել է, սակայն ապարդյուն է անցել և ետ է դարձել:

Հարավից մի դարպաս ունի, դեպի որը միայն սանդուղքներով կարելի է բարձրանալ, իսկ երբ սանդուղքը պարաններով վեր է բարձրացվում, արդեն ոչ մի կողմից չի կարելի վեր ելնել: Շրջապատի լեռներում շատ կան վազր, լուսան և վայրի կենդանիներ: Մի քանի քրդեր այստեղ թակարդներ են դնում և այդ կենդանիներն անցնելիս՝ մեջն են ընկնում. մորթը հարգի է: Այստեղ ձիու մեծություն մեծ վազրեր կան: Բերդից ցած, Բեզտուք ձորի եզերքին, 600 քրդական տուն կա, սակայն շրջապատում ռաբաթ չունի...

Այնուհետև, Չելեբին պատմում է, որ Հալեպի վալի էֆենդի փաշայի գրգռմամբ աշեմները այս ցեղի 40 հազար ոչխարը հափշտակել և քշել են. ինքը գնում է Իրան, այդ ոչխարները ետ վերադարձնելու պարտականություն մը:

Փինյանիշ ցեղի վիճակը: 955 (1548) թվականին փինյանիշ ցեղը հպատակվել է սուլթան Սուլեյման խանին, որը նրանց վիլայեթները իրենց է թողել ու օջաքի բեյ է նշանակել: Ունի 600 զինվոր: Սրանք ևս Մահմուդիներ են համարվում: Նրանց տիտղոսը գրվում է «Փինյանիշի էմիրներ» ձևով: Հավատարիմ, աչքաբաց, կրակոտ մարդիկ են, կեղծիք ու խարդախություն չեն սիրում...

Այստեղից էվ. Չելեբին անցնում է մի քանի գյուղերով. անցնում Կութուր բերդը, այնտեղից շարունակելով ճանապարհը՝ հասնում է Ուրմիայի բերդը: Ինչպես արդեն նշվել է, էվ. Չելեբին Մելեք Ահմեդ փաշայի հատուկ հանձնարարությամբ գնում է Ուրմիայի խանի մոտ: Փաշան Ուրմիայի խանին գրած իր նամակում ա-

ռաջարկում է ևս վերադարձնել այն 40 հազար ոչխարը, որ խլվել է ֆինյանիշի քրդերից, այդ քալը համարելով երկու պետությունների միջև գոյություն ունեցող խաղաղության դաշինքի խախտում: Էվ. Չելեբին է-րոդանում է բազմաթիվ ու թանկագին նվերներով և միաժամանակ Մելեք Ահմեդ փաշայի անունից սպառնալիք տալով, ստիպել Ուրմիայի խանին վերադարձնել հափշտակված ոչխարները:

Այնուհետև էվ. Չելեբին ուղևորվում է դեպի Թավրիզ, որովհետև Մելեք Ահմեդ փաշան հատուկ գրությամբ դիմել էր նաև Թավրիզի խանին և առաջարկել պատժել Ուրմիայի խանին: Էվ. Չելեբին գալիս է Թավրիզ, ուր շղթայակապ բերել էին Ուրմիայի խանին: Նա միջնորդում է Ուրմիայի խանին ազատելու համար, քանի որ հափշտակված ոչխարները վերջինս վերադարձրել էր: Էվ. Չելեբիի առաջարկով Թավրիզի խանը, երկու երկրների միջև բարեկամական կապ հաստատելու համար, մեծ նվերներով հատուկ պատգամավորություն է ուղարկում Մելեք Ահմեդ փաշայի մոտ: Էվ. Չելեբիի Թավրիզում գտնվելու ժամանակ Վանից սուրհանդակ է գալիս և հայտնում, որ փախստական Բիթլիսի Աբդալ խանը վերադարձել է և Մելեք Ահմեդ փաշան նրա վրա նոր արշավանք է պատրաստում...

(էջ 271—277)

* * *

Էվ. Չելեբին իր Ուղեգրության IV հատորի մնացած մասում նկարագրում է իր ուղևորությունը Թավրիզից դեպի Սպահան, Համադան, Շեհրի-Ջոր, Մուսուլ և Բաղդատ: